

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО**

ФАЛАЛЄЄВА ЛЮДМИЛА ГРИГОРІВНА

УДК 341.171(231ЄС):342.7

**ЗАХИСТ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ У
ІНТЕГРАЦІЙНОМУ ПРАВОПОРЯДКУ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

12.00.11 – міжнародне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Київ – 2021

Дисертацією є монографія.

Робота виконана у відділі міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України **ДЕНИСОВ Володимир Наумович**, завідувач відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України **МИЦИК Всеволод Всеволодович**, завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України **МИКІЄВИЧ Михайло Миколайович**, завідувач кафедри європейського права Львівського національного університету імені Івана Франка;

доктор юридичних наук **МАКАРУХА Зоряна Мар'янівна**, керівник експертної групи з діалогу високого рівня Урядового офісу координації європейської та євроатлантичної інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів України

Захист відбудеться 30 квітня 2021 року о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.236.03 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук в Інституті держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розіслано 27 березня 2021 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат юридичних наук**

Т. І. Тарахонич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Теорія та практика захисту основоположних прав у правопорядку *sui generis* Європейського Союзу (далі – ЄС) є багатогранною і багатовимірною проблематикою, пов'язаною з розвитком інтеграційних процесів, що зумовило появу нових інституційно-правових моделей і форм співробітництва, здатних забезпечувати захист основоположних прав у ЄС та дотримання прав людини у зовнішньому вимірі діяльності інтеграційного об'єднання. У реаліях сьогодення ЄС послідовно урізноманітнює та удосконалює форми і методи діяльності, спрямованої на захист основоположних прав, заохочуючи держав-членів до впровадження європейських стандартів у національне законодавство та правозастосовну практику.

Результатом пошуку ЄС нових інституційно-правових моделей, форм і вимірів співробітництва стало *визнання* (англ. *recognized*) Лісабонським договором 2007 р. та *підтвердження* (англ. *reaffirm*) Хартією Європейського Союзу про основоположні права 2000 р. (м. Ніцца), адаптованою у Страсбурзі 2007 р. (далі – Хартія ЄС), здатності забезпечувати *de lege lata* та *de lege ferenda* захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку з огляду на необхідність гарантування їх дотримання інституціями, органами, агенціями, службами ЄС, а також потребу підвищення дієвості інституційно-правового механізму ЄС і політико-правових інструментів, якими послуговуються держави-члени, коли їх діяльність здійснюється у межах сфери дії права ЄС.

Віднедавня важливою складовою інтеграційного правопорядку стала гарантована на рівні первинного права ЄС можливість захисту основоположних прав як осердя прав людини. В основу правових засад регулювання захисту основоположних прав у ЄС покладено, *inter alia*, спільні конституційні традиції держав-членів, міжнародно-правові зобов'язання, практику Суду ЄС та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що свідчить не лише про наявність взаємодії між міжнародним правом і правом ЄС, а й про появу нових дотичних аспектів і вимірів, які рельєфно відображають притаманні характеристики, основні тенденції, загальні перспективи додаткових можливостей у межах компетенції ЄС. Наведене вплинуло на становлення та еволюцію системи захисту прав людини в ЄС, на практику застосування в інтеграційному правопорядку Хартії ЄС, загальних принципів права ЄС, а також Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ).

Визнання та підтвердження колективними зусиллями держав-членів основоположних прав складовою права ЄС, створення та розвиток розгалуженої системи їх захисту вочевидь надало інтеграційному правопорядку нових рис, притаманних конституційному правопорядку, що є знаковим як для процесу європейської інтеграції, так і для сучасного конституціоналізму, який поступово еволюціонує, набуваючи нових проявів. Стан дотримання основоположних прав у ЄС є одним із визначальних чинників ефективності його правового порядку, успішності європейської інтеграції, інструментів утвердження її нової якості, становлячи як науковий, так і прикладний інтерес.

У вітчизняній та зарубіжній юридичній науці, здебільшого, висвітлювалися питання забезпечення і захисту прав людини у державах-членах ЄС, юрисдикція та юриспруденція Суду ЄС, відмінності останньої від судової практики ЄСПЛ, значна увага приділялася міжнародним, передусім європейським, стандартам прав людини. Окремі аспекти досліджуваної тематики, правові засади регулювання захисту прав людини у державах-членах ЄС як державах-членах Ради Європи, організаційно-правового забезпечення виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 р. (далі – УА 2014 р.) за поваги до прав людини є проблематикою, що має важливе практичне значення для сучасної науки міжнародного права, вирішенню якої частково присвятили праці вітчизняні вчені, серед яких: М. В. Буроменський, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, М. М. Гнатівський, В. Н. Денисов, Г. В. Друзенко, В. І. Євінтов, Т. В. Комарова, О. Л. Копиленко, З. М. Макаруха, Н. Р. Малишева, М. М. Микієвич, В. В. Мицик, М. О. Медведєва, О. О. Мережко, В. І. Муравйов, Н. Б. Мушак, Н. М. Оніщенко, Р. А. Петров, С. С. Птуха, С. М. Ратушний, В. М. Репецький, К. О. Савчук, О. В. Святун, О. В. Скрипнюк, К. В. Смирнова, В. М. Стешенко, Л. Д. Тимченко, А. Л. Федорова, Ю. С. Шемшученко, І. В. Яковюк.

З набранням чинності 01.12.2009 р. Хартією ЄС проблематика захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку набула особливої актуальності, ставши предметом окремих наукових праць провідних зарубіжних фахівців, які спеціалізуються на міжнародному, переважно європейському, праві прав людини (англ. human rights law). Ними розкрито витoki концепції основоположних прав, покладеної в основу правозахисної діяльності ЄС та численні проблеми, пов'язані із застосуванням Хартії ЄС. Теоретичну основу дисертації складають концептуальні положення, викладені у працях зарубіжних вчених, таких як: Р. Арнольд, Е. Арнулл, Ф. Бінді, А. Беркес, Дж. Вейлер, С. Веллуті, Р. Вессел, О. Гамуляк, К. Геммедж, Ф. Джейкобс, Є. Кассоті, К. Костелло, Ф. Манчіні, К. Маргарітіс, М. Міланович, С. Міллер, П. Свобода, В. Стеглік, Е. Стейн, Х. Расмуссен, С. Рингерт, А. Росас, Дж. Фоссум, Д. Харріс, С. Хуммельбруннер, Дж. Уейлер, Н. Шишкова, Г. Шермерз, К. Шроер та ін.

Водночас особливості механізмів та інструментарію застосування Хартії ЄС як одного з основних елементів інтеграційного правопорядку, методологія обґрунтування розмежування етапів розвитку системи захисту прав людини в ЄС, методика виокремлення проблем системного характеру в площині захисту основоположних прав у ЄС є новим напрямом для вітчизняної науки міжнародного права, однак комплексне дослідження цієї проблематики відсутнє, становлячи великий науково-практичний інтерес. Висвітлення окреслених питань сприятиме розумінню еволюції інтеграційних процесів ЄС у сфері захисту основоположних прав, що має прикладне значення для підвищення ефективності співробітництва України з ЄС, дотримання поваги до прав людини як однієї зі спільних цінностей, закріплених в УА 2014 р.

Оновлення правопорядку ЄС та організаційно-правових засад співробітництва України з ЄС, активізація їх договірної практики актуалізує тематику, пов'язану з сучасним станом захисту основоположних прав у ЄС, обізнаність з якою сприятиме більш ефективному судовому захисту прав вітчизняних приватних осіб в ЄС,

поглибленню політичної асоціації та посиленню економічної інтеграції України з ЄС, зміцненню політичних і економічних відносин між ними, прискоренню адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС, враховуючи національні інтереси, чинні стандарти наднаціонального інтеграційного об'єднання, унікальність його інституційного механізму та особливості правового порядку.

З огляду на стратегічні зовнішньополітичні пріоритети держави, перед українською наукою міжнародного права та вітчизняною юридичною наукою загалом постає завдання комплексного осмислення генези та еволюції підходів ЄС до захисту основоположних прав, становлення і розвитку системи захисту прав людини в ЄС, всебічного вивчення та порівняння сучасної практики у цій площині з до-Лісабонським періодом в еволюційному розвитку їхніх ідейних виток.

Вкрай важливим і доволі актуальним завданням вітчизняної науки і практики міжнародного права є з'ясування та осмислення сутності сучасної методології оцінювання актів ЄС, які приймаються, на предмет їх правомірності, тобто, у тім числі відповідності Хартії ЄС, гарантованим нею основоположним правам, а також дослідження практики Суду ЄС з цих питань, що підтверджує значимість обраної теми дисертації для системних прогресивних державотворчих перетворень в умовах реальних і потенційних загроз, для укорінення національних паростків концептуального законотворення у парадигмі антропоцентризму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у рамках планової науково-дослідної теми відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Міжнародно-правові аспекти захисту суверенітету і територіальної цілісності України» (номер державної реєстрації 0115U001440).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є вироблення комплексного концептуального підходу до пізнання сутності правових засад регулювання та сучасної практики захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- проаналізувати концептуально-методологічні підходи у практично-значимій площині забезпечення і захисту прав людини як одного з пріоритетних напрямів діяльності Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) та Ради Європи, крізь призму яких обґрунтувати унікальність практики ЄС у цій сфері;

- висвітлити передумови утвердження захисту основоположних прав у правовому порядку ЄС, генезу та еволюцію підходів до їх правового регулювання;

- узагальнити концептуальні підходи до розуміння сутності захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку;

- комплексно охарактеризувати процес становлення і розвитку системи захисту прав людини в ЄС, з'ясувавши особливості його практики у сфері захисту основоположних прав;

- проаналізувати зобов'язання держав-членів, як суб'єктів права ЄС, дотримуватися основоположних прав;

- визначити межі юрисдикції Суду ЄС у сфері захисту основоположних прав;

- узагальнити судову практику і роль Суду ЄС у забезпеченні юрисдикційного захисту основоположних прав, міжінституційної рівноваги та функціонування інтеграційного правопорядку в парадигмі антропоцентризму;

- охарактеризувати специфіку, притаманну організаційно-правовому механізму захисту основоположних прав у ЄС;

- висвітлити еволюцію Хартії ЄС від політичної декларації до правового інструменту європейської інтеграції;

- обґрунтувати необхідність формування правового механізму взаємодії ЄС з Радою Європи у сфері захисту прав людини;

- розкрити сутність екстратериторіальної дії права ЄС крізь призму зобов'язань щодо прав людини;

- довести, що захист основоположних прав у ЄС є новим чинником формування європейської ідентичності;

- висвітлити позицію ЄС стосовно відступу від зобов'язань у сфері основоположних прав на тлі особливостей міжнародно-правового регулювання;

- охарактеризувати правові засади співробітництва між Україною та ЄС у сфері прав людини та тенденції його розвитку.

Об'єкт дослідження – правовідносини щодо захисту основоположних прав у Європейському Союзі.

Предметом дослідження є теоретико-прикладні засади захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить широкий спектр філософсько-світоглядних принципів, методів і підходів, загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання, обраних враховуючи поставлену мету, визначені завдання та об'єкт дослідження, що дали можливість проаналізувати предмет дослідження, зокрема, з'ясувати особливості правових засад регулювання і сучасної практики захисту основоположних прав у ЄС. При обґрунтуванні теоретичних висновків дисертації авторка керувалася положеннями загальної теорії права, теорії та практики міжнародного права, концептуальними засадами права ЄС. *Історичний метод* було застосовано при встановленні передумов утвердження захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку (*підрозділ 2.1*), становлення системи захисту прав людини в ЄС (*підрозділ 2.2*). Використання *антропологічного* та *герменевтичного* методів аналізу ключових аспектів обраної теми дисертації дали змогу охарактеризувати загальне тло європейських стандартів у цій сфері: людський вимір діяльності ОБСЄ, що найбільш виразно проглядається в його ролі у забезпеченні дотримання прав людини в умовах сучасних викликів, реальних і потенційних загроз (*підрозділ 1.1*); тенденції розвитку європейських стандартів правозахисту, що діють у рамках Ради Європи (*підрозділ 1.2*). *Формально-юридичний метод* дав змогу висвітлити зміст європейських стандартів правозахисту (*підрозділи 1.2, 4.1*), проаналізувати юрисдикцію та юриспруденцію Суду ЄС у сфері захисту основоположних прав, а також повноваження інших інституцій, органів, агенцій ЄС, які опікуються забезпеченням дотримання основоположних прав у ЄС (*підрозділ 2.3*). Аналіз сутнісного та структурного змісту Хартії ЄС теж базувався на широкому використанні формально-юридичного методу

(*підрозділ 3.3*). *Порівняльний метод* покладено в основу: вивчення особливостей новітньої практики застосування загальних принципів права ЄС у співвідношенні з Хартією ЄС, яка містить усі основоположні права, що підлягають захисту в інтеграційному об'єднанні (*підрозділ 3.2*); визначення особливостей Хартії ЄС порівняно з ЄКПЛ (*підрозділи 3.3, 4.1*); а також обґрунтування взаємодії систем захисту прав людини, що функціонують в ЄС та Раді Європи (*підрозділ 4.3*). Втім за методологічну основу взято загальнонауковий *діалектичний метод*, що дав можливість дослідити тематику в єдності її соціального змісту та юридичної форми, здійснивши системний аналіз становлення захисту основоположних прав у ЄС (*підрозділ 2.1*). Діалектичний метод застосовано й для аналізу ролі кодифікації основоположних прав у ЄС (*підрозділ 3.1*), в еволюційному розвитку Хартії ЄС від політичної декларації до правового інструменту європейської інтеграції (*підрозділ 3.2*). *Системно-функціональний метод* дав змогу комплексно охарактеризувати організаційний механізм захисту основоположних прав у правопорядку ЄС, ефективність його функціонування у поєднанні з розкриттям теоретичних і практичних аспектів проблеми (*підрозділ 2.3*). *Метод системного аналізу* застосовано під час дослідження процесу становлення та розвитку системи захисту прав людини в ЄС та її впливу на внутрішні правопорядки держав-членів ЄС (*підрозділ 2.2*). *Формально-логічний метод* використано під час визначення поняття над національністю ЄС (*підрозділ 2.2*) та розробки авторської концепції екстратериторіальності права ЄС, за відсутності нормативно визначеного його багатоаспектного змісту (*підрозділ 5.1*). *Метод абстрагування та узагальнення* використано: у процесі викладу сутності методології оцінювання актів ЄС, що приймаються, на предмет їх правомірності, основу якої становить забезпечення основоположних прав, гарантованих на рівні первинного права ЄС (*підрозділ 3.2*), висвітлення сучасних міжнародно-правових підходів та позиції ЄС до відступу від договірних зобов'язань у сфері прав людини (*підрозділ 7.1*), розробки наукових дефініцій та авторських концепцій (*підрозділи 2.2, 5.1, 6.2, 6.3*) тощо. У роботі застосовувалися й інші спеціальні методи наукового пізнання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним науковим дослідженням, присвяченим висвітленню теоретико-прикладних засад захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку.

Наукову новизну дисертації та особистий внесок авторки у дослідження цієї проблематики становлять такі положення:

вперше:

сформульовано положення про те, що матеріальна сфера застосування Хартії ЄС, *inter alia*, визначає методологічні та світоглядні орієнтири у цій площині, вона є більш охопною щодо основоположних прав, порівняно із загальними принципами права ЄС, при цьому обидва джерела первинного права ЄС не мають прямої дії та аналогічні за *ratione personae*;

обґрунтовано, що загальні принципи права ЄС, з набранням чинності Хартією ЄС, яка містить всі основоположні права, що підлягають захисту в інтеграційному об'єднанні, не належать до самостійних стандартів захисту, слугують допоміжним

щодо неї джерелом правил тлумачення норм у сфері захисту основоположних прав, й таке співвідношення зумовлене походженням цих принципів, зокрема зі спільних конституційних традицій держав-членів, а також особливостями новітньої практики їх застосування;

доведено, що загальні принципи права ЄС є спільними як для правопорядків держав-членів, так й інтеграційного правопорядку, забезпечуючи його внутрішню узгодженість, єдність і цілісність;

встановлено, що Хартія ЄС, еволюціонувавши від політичної декларації до правового інструменту інтеграції, відіграла вирішальну роль в утвердженні захисту основоположних прав на рівні ЄС як специфічної нової категорії можливостей реалізації основоположних прав у рамках інтеграційного правопорядку;

доведено, що Хартією ЄС запроваджено нові методологічні підходи до визначення змістового наповнення основоположних прав як суто прав, свобод і принципів, а також механізмів забезпечення їх захисту на рівні Об'єднання;

обґрунтовано, що Хартія ЄС і закладені в ній концептуальні ідеї посприяли подальшому розвитку базових концепцій у сфері прав людини, які до набрання нею чинності еволюціонували частково як результат судової практики, частково як реакція на зміни в уявленнях про людську гідність, частково як результат реагування на реальні та потенційні виклики;

охарактеризовано основоположні права як такі, що складають осердя, «тверде ядро» (англ. *hard core*) прав людини, які визнаються у праві ЄС і захищаються в Суді ЄС у межах *сфери дії права ЄС*, актуалізуючи необхідність зменшення властивої їй невизначеності, однак межі сфери дії неможливо визначити раз і назавжди з огляду на динаміку розвитку права ЄС, примноження його змістового наповнення;

визначено, що сфера застосування основоположних прав, гарантованих ЄС, корелюється зі сферою дії права ЄС;

доведено, що концепція захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку обґрунтована, запроваджена і розвинута передусім завдяки практиці Суду ЄС, яка заклала основу для становлення системи захисту прав людини в ЄС;

узагальнено, що Хартія ЄС розвиває автономну доктрину основоположних прав у інтеграційному правопорядку, це має практичне значення для держав-членів, позаяк вони залишаються пов'язаними взятими національними і міжнародними зобов'язаннями щодо прав людини, навіть коли їх діяльність здійснюється у межах сфери дії права ЄС. У такий спосіб конкретизовано складові багаторівневого захисту основоположних прав у ЄС;

запропоновано концепцію мінімальних зобов'язань з прав людини, яка втілена у матеріальних нормах Хартії ЄС, гарантуючи мінімально необхідний рівень кожного з прав людини, підтверджених у ній як основоположні права;

обґрунтовано, що правові засади регулювання захисту основоположних прав у ЄС не можуть розширювати межі сфери дії права ЄС і слугувати підставою для розширення компетенції інтеграційного об'єднання, визначеної в установчих договорах;

доведено, що у рамках організаційного механізму захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку превалює наднаціональна складова, в основу

діяльності якої покладено принцип наданих повноважень, що визначає межі компетенції ЄС;

висвітлено сутність низки змістовно нових понять і практик, притаманних сучасним правовим реаліям у рамках ЄС, зокрема, методології оцінювання впливу кожної пропозиції (англ. proposals) Європейської Комісії (далі – Єврокомісія) на забезпечення основоположних прав. Встановлено, що остаточний текст актів ЄС, які приймаються, перевіряється на правомірність (англ. legality), зокрема на предмет їх відповідності Хартії ЄС, сумісності з нею;

запропоновано концептуальний підхід до визначення Хартії ЄС «живим інструментом» захисту основоположних прав, за аналогією з ЄКПЛ як одним з основних міжнародно-правових каталогів прав людини, покладених в її основу, що тлумачиться крізь призму умов і реалій сьогодення;

обґрунтовано, що матеріально-правові гарантії ЄКПЛ, підкріплені судовою практикою ЄСПЛ, експліцитно вплинули на тлумачення прав людини не лише на національному рівні, а й на рівні ЄС (утвердилися як загальні принципи права ЄС, як складова права ЄС), становлячи мінімальний європейський стандарт, нижче якого ні держави-члени, ні зазначене наднаціональне інтеграційне об'єднання у правотворчій та правозастосовній практиці не можуть гарантувати ці права. Вочевидь Хартія ЄС доповнює систему конвенційного захисту прав людини, встановленого ЄКПЛ;

доведено, що ЄС як наднаціональне інтеграційне об'єднання поступово в унікальний спосіб долучається до процесу розвитку європейського права прав людини, що здійснюється передусім завдяки правозахисній діяльності Ради Європи, при цьому важливе значення мають, з одного боку, практика Суду ЄС щодо застосування матеріальних норм ЄКПЛ як загальних принципів права, як складової права ЄС, а з іншого – перспективи, без встановлення чітких часових рамок, приєднання ЄС до ЄКПЛ, закріплені з набуттям чинності Лісабонським договором на рівні первинного права ЄС;

обґрунтовано, що відкладення приєднання ЄС до ЄКПЛ актуалізує необхідність послідовної кристалізації нових гнучких і конструктивних підходів (враховуючи цінності ЄС та специфіку права ЄС) до взаємодії систем захисту прав людини, які функціонують у рамках Ради Європи та ЄС, формування організаційно-правового механізму в цій сфері, що започатковано, зокрема, запровадженням у 2012 р. посади Спеціального представника ЄС з прав людини, яку можна порівняти з посадою Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, це свідчить про підготовку ЄС до обстоювання своїх інтересів у ЄСПЛ;

обґрунтовано, що Спеціальний представник ЄС з прав людини, на відміну від Європейського омбудсмена, зосередженого на внутрішньому вимірі забезпечення дотримання основоположних прав інституціями, органами, агенціями та службами ЄС, приділяє велику увагу зовнішньому виміру забезпечення дотримання прав людини;

висвітлено принцип поваги до прав людини як сталу засадничу частину сучасної концепції прав людини та важливу складову концепції основоположних прав, осердя спільних цінностей та правозахисних стандартів, що дало підстави для

виокремлення внутрішнього (на різних рівнях ЄС) та зовнішнього (щодо третіх країн) вимірів його реалізації у практиці ЄС. Доведено, що зовнішній вимір скерований, передусім, на залучення третіх країн (до яких з 01.02.2020 р. належить й Великобританія) до євроінтеграційних процесів на спільних ціннісних засадах, що, у такий спосіб, прямо чи опосередковано поширюються ЄС у рамках різних форм і моделей регіонального співробітництва, зокрема оновленої Європейської політики сусідства;

доведено необхідність забезпечення дотримання принципу поваги до прав людини як складової спільних цінностей та вагомого чинника формування європейської ідентичності, концептуалізації пріоритетних напрямів співробітництва України з ЄС у процесі реалізації європейської інтеграції;

запропоновано авторську концепцію започаткування якісно нового етапу співробітництва ЄС з Україною: викристалізовується його еволюція від *концепції сусідства* до *стратегії асоціації*, результативність конкретних дій щодо створення якої для ЄС означатиме успіх політики Східного партнерства, підтвердження привабливості європейської моделі регіональної інтеграції, логіки інтеграції через право та демократизацію, а також європейську самоідентифікацію;

удосконалено:

положення про те, що конституювання простору свободи, безпеки та правосуддя посприяло наданню додаткових гарантій захисту основоположних прав на рівні інтеграційного об'єднання;

концептуально-методологічні підходи до характеристики правотворчого процесу ЄС у сфері основоположних прав, що характеризується прийняттям, *inter alia*, актів ЄС у межах наданих повноважень та відповідно до встановлених процедур;

концептуальне бачення сутності наднаціональності ЄС як правової реальності, що супроводжує інтеграційні процеси, слугуючи результатом та інструментом їх еволюційного розвитку;

набули подальшого розвитку:

положення про наявність системного зв'язку між захистом основоположних прав у ЄС та забезпеченням і захистом прав людини в Раді Європи та ОБСЄ;

концепція екстратериторіальної дії норм права ЄС в аспекті обґрунтування важливості компетентного визначення географічного охоплення Хартії ЄС, проте стосовно можливого її екстратериторіального застосування дотепер юриспруденція Суду ЄС не дала однозначної відповіді;

положення стосовно сучасного підходу ЄС до відступу від зобов'язань у сфері основоположних прав, зумовленого їх специфікою.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні положення, узагальнення, висновки, пропозиції та практичні рекомендації, сформульовані у дисертації, можуть бути використані: у *правотворчій діяльності* – для визначення основних напрямів правових та інституційних реформ на національному рівні, зокрема з метою вдосконалення наявних і розробки нових актів у сфері прав людини, для приведення законодавства України у відповідність до міжнародно-правових норм, для адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС у процесі

реалізації зовнішньополітичного євроінтеграційного курсу держави; у *науково-дослідній роботі* – для перспективного розроблення теоретичних засад захисту основоположних прав з урахуванням норм права ЄС та міжнародного, зокрема європейського, права прав людини. Результати дисертаційного дослідження можуть бути корисними для розвитку вітчизняної науки міжнародного права і використані у науково-дослідній роботі не лише з права ЄС та міжнародного права, позаяк вирізняються міждисциплінарним підходом; у *навчальному процесі* – концептуальні підходи та наукові результати дисертації можуть бути корисними для підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації державних службовців, фахівців юридичного профілю, спеціалістів у галузі прав людини, розробки і викладання курсів і спеціальних курсів з права ЄС, міжнародного права прав людини, конституційного права, філософії права тощо. Вони можуть стати в нагоді під час підготовки науково-практичних коментарів, підручників і навчальних посібників з міжнародного публічного права, теорії та практики міжнародного права, права Європейського Союзу, актуальних питань міжнародного та європейського права, а також для розробки національних стратегій і планів дій у сфері прав людини чи їх окремих категорій.

Визначено коло правових проблем, пов'язаних з поглибленням співробітництва між Україною та ЄС у сфері прав людини, розроблено пропозиції, які можуть посприяти виробленню більш чіткої міжнародно-правової позиції України у процесі реалізації нею конституційно закріпленої європейської інтеграції, а також підвищенню ефективності діяльності зовнішньополітичних органів України у відносинах з ЄС. Їх може бути використано в законотворчій роботі Верховної Ради України, її комітетів, а також враховано у відповідних напрямках діяльності Міністерства юстиції України та Міністерством закордонних справ України в процесі реалізації зовнішньополітичного курсу держави.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження, включаючи узагальнення, рекомендації та висновки, що містяться в ньому, є результатом особистого творчого пошуку авторки. У співавторстві виконано розділ до колективної монографії: Денисов В. Н., Фалалєєва Л. Г. Громадянські права людини крізь призму відступу України від зобов'язань в умовах збройного конфлікту та тимчасової окупації частини її території. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації*: колект. монографія / за заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2020. С. 136-160. Особистий внесок дисертантки становить 2/3 обсягу цього розділу й полягає у висвітленні практики відступу України від міжнародно-правових зобов'язань у сфері громадянських прав людини, до якої вона була вимушена вдатися в умовах збройного конфлікту та тимчасової втрати контролю над частиною державної території. У співавторстві підготовлено та опубліковано статтю: Денисов В., Фалалєєва Л. Наднаціональність як правова реальність міжнародної інтеграції. *Право України*. 2018. № 1. С. 214-231. Особистий внесок авторки становить 2/3 обсягу зазначеної статті й полягає у розкритті особливостей механізмів та інструментарію наднаціональності, практики її реалізації і тенденцій розвитку як методологічної складової інтеграційних процесів. У співавторстві виконано статтю:

Denysov V., Falalieieva L. Derogation in the Field of Human Rights: International Legal Instruments and Practice of Ukraine. *International and Comparative Law Review*. 2020. Volume 20. No. 2. P. 7-37. (Scopus). Особистий внесок дисертантки становить 2/3 обсягу зазначеної статті й полягає у дослідженні сутності міжнародно-правових засад регулювання відступу від договірних зобов'язань під час суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, дотримуючись особливих умов і узгоджених процедур. У співавторстві підготовлено та опубліковано статтю: Denysov V., Falalieieva L. The Construction of European identity in the Paradigm of Anthropocentrism and its Constitutionalization. *European Studies – The Review of European Law, Economics and Politics*. 2020. Volume 7. Wolters Kluwer. P. 88-107. (Scopus). Особистий внесок авторки становить 2/3 обсягу цієї статті й полягає у концептуальному обґрунтуванні сутності, чинників, механізмів, а також теоретико-прикладному визначенні особливостей та проблем, пов'язаних з формуванням європейської ідентичності у парадигмі антропоцентризму.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, узагальнення, висновки, пропозиції та практичні рекомендації, сформульовані в дисертації, доповідалися й обговорювалися на засіданні відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України.

Результати дисертаційного дослідження, основні положення роботи висвітлювалися у виступах на науково-практичних конференціях, серед них: міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Права людини: досягнення, проблеми, перспективи» (м. Тернопіль, 2 жовтня 2013 р.; тези опубліковано); міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні дослідження в юриспруденції» (м. Тернопіль, 14 грудня 2013 р.; тези опубліковано); міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасна юридична наука в євроінтеграційному процесі» (м. Тернопіль, 19 лютого 2014 р.; тези опубліковано); міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Перші економіко-правові дискусії» (м. Львів, 4 березня 2014 р.; тези опубліковано); міжнародна науково-практична конференція «Європейські стандарти захисту прав у цивільному судочинстві: випробування часом» (м. Київ, 26 вересня 2014 р.; тези опубліковано); міжнародна науково-практична конференція «Міжнародний правопорядок: сучасні проблеми та їх вирішення. До 125-річчя від Дня народження Володимира Михайловича Корецького» (м. Київ, 19 лютого 2015 р.; тези опубліковано); всеукраїнська науково-практична конференція «20-річчя Конституції України: національна традиція та європейські стандарти конституціоналізму» (м. Київ, 22 червня 2016 р.; тези опубліковано); International scientific and practical conference «Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage» (Arad, Romania, January 25–26, 2019; тези опубліковано); міжнародна наукова конференція до 185-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та до 70-річчя Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Чотирнадцять юридичні читання. Проблеми імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом до національного законодавства» (м. Київ, 17–18 квітня 2019 р.; тези опубліковано); міжнародна науково-практична

конференція, присвячена 75-річчю Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Виконання Україною міжнародних зобов'язань з охорони довкілля крізь призму Угоди про асоціацію з Європейським Союзом» (м. Київ, 22 квітня 2019 р.; тези опубліковано); міжнародна науково-практична конференція до 70-річчя Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Київ, 14 травня 2019 р.; тези опубліковано); всеукраїнська науково-практична конференція з нагоди 23-ї річниці Конституції України «Конституційний концепт реформ в Україні» (м. Київ, 19 червня 2019 р.; тези опубліковано).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені у 52 наукових працях, серед яких: 1 індивідуальна монографія, 4 розділи у колективних монографіях (1 з яких включено до міжнародної наукометричної бази даних Web of Science), 25 статей, опублікованих у наукових фахових виданнях України та інших держав (19 з яких – у фахових виданнях України з юридичних наук, та 6 статей у наукових періодичних виданнях зарубіжних держав, 2 з яких включено до міжнародної наукометричної бази даних Scopus), 12 тез наукових доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, 10 інших публікацій, що додатково відображають наукові результати дисертації (7 статей у збірниках наукових праць або науково-практичних виданнях, 3 статті в Енциклопедії міжнародного права у 3 томах).

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена специфікою мети, завдань та предмету дослідження. Дисертаційна робота виконана у вигляді монографії, що складається зі вступу, семи розділів, дев'ятнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і списку умовних скорочень. Загальний обсяг дослідження становить 455 сторінок, із них список використаних джерел (424 найменування) – 55 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт, предмет та методи дослідження, розкрито положення наукової новизни, висвітлено теоретичне й практичне значення одержаних результатів, надано відомості про апробацію результатів дослідження та публікації у відповідних виданнях, а також наведено структуру та обсяг роботи.

Розділ 1 «Права людини як пріоритетний напрям діяльності європейських міжнародних організацій: концептуально-методологічні підходи» складається з двох підрозділів, присвячених дослідженню особливостей європейських стандартів забезпечення і захисту прав людини на прикладі ОБСЄ та Ради Європи, а також відмінностей застосовуваних ними концептуально-методологічних підходів.

У **підрозділі 1.1 «Роль Організації з безпеки і співробітництва в Європі у забезпеченні дотримання прав людини в умовах реальних і потенційних загроз»** висвітлено багатовимірний підхід до безпеки людини як стрижень функціонування ОБСЄ. Підкреслено, що забезпечення дотримання прав людини тісно пов'язане з

необхідністю системної протидії сучасним викликам і загрозам національній та міжнародній безпеці, вимагаючи якісно нових підходів, актуалізуючи затребуваність міжнародних організацій у розбудові ефективної європейської системи колективної безпеки, основу якої складає ОБСЄ як найбільш представницька регіональна міжнародна організація зі зміцнення безпеки та забезпечення стабільності в Європі.

Доведено, що людський вимір безпеки у діяльності ОБСЄ стосовно конкретних ситуацій ґрунтується на нормах міжнародного права прав людини та передбачає можливість застосування двох оновлених інструментів: Віденського і Московського механізмів, які визначають керівні принципи і процедурні питання консультацій у рамках людського виміру та можуть застосовуватися на спеціальній *ad hoc* основі у кожному конкретному випадку однією або декількома державами-учасницями з метою мобілізації швидких і узгоджених дій ОБСЄ, базованих, *inter alia*, на принципах демократії, верховенства права, поваги до прав людини та основоположних свобод. Зроблено висновок, що держави-учасниці ОБСЄ, взявши на себе зобов'язання у сфері людського виміру, визнали, що плюралістична демократія, заснована на верховенстві права, становить єдину систему врядування, здатну ефективно та послідовно гарантувати права людини.

У підрозділі 1.2 «Рада Європи та європейські стандарти правозахисту: тенденції розвитку» розглянуто теоретичні та практичні аспекти застосування європейських стандартів правозахисту, тенденції їх еволюційного розвитку. Аналізуючи провідну роль Ради Європи в утвердженні європейського права прав людини, звернено увагу на той факт, що ця міжнародна організація посідає чільне місце в інституційній архітектурі європейського міжнародного права, в міжнародному інституційному праві. Наголошено, що від стану кореляції / узгодженості стандартів правозахисту ЄС та Ради Європи узалежнені ефективність функціонування систем захисту прав людини, сформованих у них, дієвість взаємодії, що еволюціонує у напрямі поглиблення між цими акторами міжнародних відносин, суб'єктами міжнародного права. Підкреслено, що плідне співробітництво ЄС з Радою Європи у сфері захисту прав людини поступово формує новий формат співробітництва у широкому загальноєвропейському контексті.

У дисертації доведено, що в джерелах первинного права ЄС, на відміну від міжнародно-правових актів, термін «основоположні права» є домінуючим порівняно з терміном «права людини». Дослідження практики застосування зазначених понять, а також вивчення доктрини міжнародного права у цій сфері, дали авторці підстави розглядати основоположні права як «тверде ядро» прав людини.

Охарактеризовано особливу роль системи захисту прав людини, що діє у Раді Європи, як найбільш розвиненої форми, моделі регіонального співробітництва у цій сфері. Підкреслено, що форми і вплив інтенсифікації співробітництва між ЄС та Радою Європи у сфері захисту прав людини є проблематикою, що має практичне значення для сучасної науки міжнародного права, позаяк осердя останнього становить людиноцентристський підхід.

Розділ 2 «Захист основоположних прав у правовому порядку Європейського Союзу: становлення та розвиток» складається з трьох підрозділів, у яких дано характеристику передумов та основних етапів утвердження захисту

основоположних прав у інтеграційному правопорядку, досліджено еволюцію підходів до правового регулювання у цій сфері, проведено системний аналіз організаційно-правового механізму ЄС у царині захисту основоположних прав, розкрито значення становлення системи захисту прав людини в ЄС, тенденційно здатної посприяти поглибленню наднаціональності інтеграційного об'єднання.

У **підрозділі 2.1 «Передумови утвердження захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку: еволюція підходів до правового регулювання»** висвітлено передісторію і передумови становлення захисту основоположних прав у правопорядку ЄС, еволюційний розвиток підходів до правових засад регулювання. Зауважено, що ЄС як регіональне наднаціональне інтеграційне *sui generis* об'єднання європейських держав, гомогенно структуроване після скасування Лісабонським договором 2007 р. опорної структури ЄС, має злагоджено функціонуючий інституційно-правовий механізм, автономний якісно новий правовий порядок, який є інтеграційним, позаяк характеризується єдністю та цілісністю, докорінно відрізняючись від міжнародного та внутрішнього правопорядку держав, хоч і має з ними певний взаємозв'язок.

Обґрунтовано, що еволюція підходів до захисту основоположних прав та їх правового забезпечення у рамках інтеграційного правопорядку пройшла тривалий шлях від повного невизнання до поступового утвердження поваги до прав людини як загального принципу права ЄС, згодом однієї з цінностей ЄС, закріплених на рівні установчих договорів. Нині повага до прав людини становить цінність ЄС, основу його правопорядку, стрижень функціонування інституційного механізму, розвитку інтеграційних процесів між державами-членами та договірної практики.

У дослідженні зазначено, що на практиці європейські співтовариства уникали дублювання функцій Ради Європи та остерігались включення прав людини до категорії таких, що підлягають захисту в судовому порядку. Втім, об'єктивні процеси утвердження прав людини в законодавстві та правозастосовній практиці держав-членів зумовили їх закріплення в Єдиному європейському акті 1986 р., у преамбулі якого йдеться про основоположні права, *inter alia*, право свободи, рівності та соціальної справедливості. Невдовзі, у 1989 р. Європарламент прийняв Декларацію основоположних прав і свобод, а результатом колективної нормотворчості держав-членів, за винятком Великобританії, стала укладена того ж року Хартія Співтовариства про основоположні соціальні права працівників. Ці документи належали до актів м'якого права (англ. *soft law*).

Суд європейських співтовариств, вдаючись до телеологічного тлумачення, визнав за основоположними правами значення загальних принципів права європейських співтовариств (рішення у справах 29/69 *Stauder* (§7), 11/70 *Internationale Handelsgesellschaft* (§3, 4), 4/73 *Nold* (§13); примітно, що вони не містили посилань на конкретні статті ЄКПЛ або практику ЄСПЛ), відігравши визначальну роль у їх утвердженні, встановленні змістового наповнення та сфер застосування. Завдяки судовій практиці Суду європейських співтовариств основоположні права було включено до правопорядків інтеграційних об'єднань (Європейського об'єднання з вугілля та сталі (ЄОВС), Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії

(Євроатома)), а одним з основних чинників, що зумовив цей процес, стали пропозиції Єврокомісії 1979 р. про приєднання європейських співтовариств до ЄКПЛ, які згодом набули договірної закріплення на рівні первинного права, але дотепер не реалізовані на практиці.

Підкреслено, що вперше у праві ЄС принцип поваги до прав людини як юридично обов'язковий та найбільш важливі гарантії захисту основоположних прав було закріплено у п. 2 ст. F ДЄС 1992 р., ознаменувавши настання нового етапу становлення системи захисту прав людини в ЄС. Понад те, відтоді повага до прав людини вважається засадничою умовою набуття членства в інтеграційному об'єднанні, слугуючи базовим принципом, нині – цінністю ЄС, стрижнем його діяльності. Ці положення набули часткової модифікації п. 1 і 2 ст. 6 ДЄС у редакції Амстердамського договору 1997 р. і не змінені ДЄС у редакції Ніццького договору 2001 р.

У дисертації наголошено, що з набуттям чинності 01.12.2009 р. Лісабонським договором, посилюється увага ЄС до проблеми захисту основоположних прав, започатковано якісно новий етап розвитку системи захисту прав людини в ЄС. Наведене свідчить про те, що у процесі європейської інтеграції поступово сформувались передумови для утвердження нової «філософії прав людини», захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку, становлення та розвитку системи захисту прав людини в ЄС, зумовивши еволюцію підходів до правового регулювання та організаційного забезпечення у напрямі визнання їх необхідності.

У **підрозділі 2.2 «Становлення системи захисту прав людини як тенденція поглиблення наднаціональності в Європейському Союзі»** проаналізовано правові засади регулювання функціонування системи захисту прав людини в ЄС, що містяться в ст. 6 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р., яка й встановила її трикомпонентну архітектуру, а саме: *Хартія ЄС*, що має юридично обов'язкову силу, за якою прирівнюється до установчих договорів, належить до джерел первинного права ЄС, але не може слугувати підставою для розширення компетенції ЄС, визначеної установчими договорами, а також не має прямої дії у внутрішніх правопорядках держав-членів; *ЄКПЛ*, до якої згідно з п. 2 ст. 6 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р. приєднується ЄС, що водночас не має призвести до розширення його компетенції; *загальні принципи права ЄС*, що ґрунтуються на спільних конституційних традиціях держав-членів і положеннях ЄКПЛ, не маючи прямої дії. Обґрунтовано, що загальні принципи права ЄС становлять допоміжне щодо Хартії ЄС джерело правил тлумачення норм у сфері захисту основоположних прав і є спільними як для правопорядків держав-членів, так й інтеграційного правопорядку.

Зазначено, що до прийняття Лісабонського договору 2007 р. та Хартії ЄС, Суд регулярно посилався на норми ЄКПЛ і застосовував практику ЄСПЛ при обґрунтуванні своїх правових позицій. З укладенням Лісабонського договору 2007 р. та Хартії ЄС, якщо Суд ЄС застосовує норми ЄКПЛ і практику ЄСПЛ, то лише як допоміжний інструментарій тлумачення положень Хартії ЄС. Зроблено висновок, що набуття чинності Лісабонським договором та Хартією ЄС започаткувало принципово новий етап розвитку системи захисту прав людини в ЄС, на якому

вагому роль відіграють саме названі джерела первинного права ЄС, а не ЄКПЛ та загальні принципи права ЄС, як це було раніше. У роботі проаналізовано практику Суду ЄС, визначивши, що саме завдяки їй матеріальні норми ЄКПЛ розглядаються як частина права ЄС, а не лише як інструмент для визначення загальних принципів права. Зауважено, що нині функціонування системи захисту прав людини в ЄС забезпечується Судом ЄС і національними судами держав-членів.

Встановлено, що ЄС вдається до унікальних юридичних конструкцій та інструментів їх реалізації, має ціннісні засади, узгоджені механізми і процедури, правила і практики наднаціонального, міжурядового та міжінституційного співробітництва, які забезпечують його розвиток на багаторівневій основі, а також становлення як потужного міжнародного актора, якому за рівнем інтеграції немає аналогів. У цьому контексті утвердження системи захисту прав людини в ЄС тенденційно розглянуто як складову розвитку наднаціональності інтеграційного об'єднання. Запропоновано авторське визначення поняття наднаціональності (англ. *supranationality*) як політико-правової концепції, структурно-процедурного комплексу заходів з регулювання / управління, особливої форми і способу організації співробітництва держав, які на добровільних засадах та договірній основі делегують частину своїх суверенних прав інтеграційному об'єднанню, наділяючи його компетенцією щодо їх реалізації та прийняття, у рамках цієї компетенції, обов'язкових рішень не лише для держав-членів, а й, в окремих випадках, для фізичних і юридичних осіб, які перебувають під їх юрисдикцією.

Еволюційний розвиток системи захисту прав людини в ЄС характеризується такими основними етапами: 1) у процесі становлення європейської інтеграції в європейських співтовариствах питанням захисту прав людини увага взагалі не приділялася, про що свідчить відсутність положень стосовно їх забезпечення і захисту в тексті установчих договорів і, відповідно, у практиці Суду європейських співтовариств; 2) поступова активізація діяльності Суду, завдяки усталеній судовій практиці якого основоположні права було включено до правопорядків європейських співтовариств; 3) кодифікація основоположних прав у Хартії ЄС, урочисто проголошеній у формі політичної декларації 7 грудня 2000 р., до якої інституції ЄС почали звертатися, приймаючи рішення, навіть до набуття нею 1 грудня 2009 р. юридично обов'язкової сили. Суд європейських співтовариств у своїх рішеннях цього періоду неодноразово звертався до змісту положень Хартії ЄС; 4) на сучасному етапі розвитку системи захисту прав людини в ЄС її стрижнем є ст. 6 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р., яка формально легалізувала цю систему, встановивши її наведену вище трикомпонентну архітектуру.

У *підрозділі 2.3 «Організаційно-правовий механізм Європейського Союзу в сфері захисту основоположних прав»* охарактеризовано особливості його функціонування на основі єдиних для інтеграційного об'єднання стандартів захисту основоположних прав на рівні ЄС, що є важливим чинником розвитку європейських інтеграційних процесів. Підкреслено, що стрижнем організаційно-правового механізму захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку є Суд ЄС – узагальнена назва Суду і Загального суду як складових елементів реформованої судової системи інтеграційного об'єднання, кожний з яких у межах власної

юрисдикції забезпечує дотримання права ЄС у тлумаченні та застосуванні його норм, у тім числі щодо основоположних прав як осердя, «твердого ядра» прав людини, визнаних Лісабонським договором 2007 р. і підтверджених Хартією ЄС, таким чином, гарантованих на рівні первинного права ЄС.

Висвітлено особливості юрисдикції та юриспруденції Суду ЄС у сфері захисту основоположних прав; постлісабонський період його реформування; новітні підходи до архітектури судової системи інтеграційного об'єднання, оновлення її організаційної структури та проаналізовано, на цій основі, нову методологію захисту основоположних прав у правопорядку ЄС як багатовимірною явища.

Визначено, що Суд ЄС менше застосовував положення Хартії ЄС до вступу в силу Лісабонського договору та набуття нею юридично обов'язкової сили, проте у своїх рішеннях цього періоду, як й інші інституції ЄС, він неодноразово звертався до змісту її положень. Хартію ЄС як джерело первинного права ЄС Суд вперше застосовував при розгляді справи *Jasna Detiček v. Maurizio Sgueglia* [2009]. З набуттям чинності Хартією ЄС Суд розглядає дві основні категорії справ стосовно захисту основоположних прав: справи щодо встановлення відповідності нормам Хартії ЄС актів держав-членів, спрямованих на імплементацію норм права ЄС; справи щодо встановлення відповідності актів вторинного права ЄС нормам Хартії ЄС.

Аналіз підвідомчості справ національним судам держав-членів та Суду ЄС дав підстави зробити висновок, що вона визначається залежно від того, хто порушив суб'єктивне право: якщо фізична / юридична особа або держава-член, то позови, як правило, подаються до суду держави-члена, якщо ЄС в особі його інституцій, органів, агенцій, служб – позови подаються до Загального суду з правом на оскарження в Суді, позаяк Хартія ЄС, на відміну від ЄКПЛ, не передбачає створення самостійного контрольного механізму для захисту гарантованих нею прав.

Наголошено, що фізичні / юридичні особи у рамках Суду ЄС є непривілейованими позивачами, на відміну від держав-членів та інституцій ЄС, тобто участь фізичної / юридичної особи у прямих позовах можлива лише в рамках позову про анулювання актів, адресатом яких вона є або які безпосередньо та індивідуально її стосуються, а також про анулювання регламентарних актів, що безпосередньо її стосуються і не потребують імплементаційних заходів (ст. 263 Договору про функціонування ЄС). Втім, практика засвідчує складність доведення індивідуального характеру регламентів/директив, позаяк вони є актами загальної дії.

Резюмовано, що сучасна модель захисту основоположних прав у ЄС не убезпечена від конфліктів юрисдикцій і правових колізій, втім, вважається потенційно здатною забезпечити розвиток інтегрованого підходу до основоположних прав, зміцнити механізми співробітництва у межах простору свободи, безпеки та правосуддя, сприяючи поглибленню в рамках ЄС правової інтеграції.

Зроблено висновок, що постлісабонська практика Суду ЄС у сфері захисту основоположних прав окреслила основні тенденції розвитку системи захисту прав людини в ЄС. Суд ЄС віддає перевагу положенням Хартії ЄС, яка, *inter alia*, є результатом систематизації та кодифікації його усталеної судової практики у сфері захисту основоположних прав, значно менше застосовує *mutatis mutandis* практику

ЄСПЛ та посиляється, як правило, на ті норми ЄКПЛ, яким кореспондують відповідні норми Хартії ЄС, підкреслюючи, що їх тлумачення має співпадати.

У дисертації охарактеризовано повноваження Агенції ЄС з основоположних прав, яка слугує інструментом підтримки інституцій ЄС і держав-членів. Відзначено, що вона займається збиранням інформації, здійснює підготовку щорічних звітів про практику застосування Хартії ЄС, проводить дослідницьку та аналітичну роботу і реалізує освітні заходи за тематикою захисту основоположних прав, бере участь у структурованому діалозі з громадянським суспільством через Платформу основоположних прав, а також забезпечує функціонування низки інформаційних ресурсів, у тім числі проекту Charterpedia, присвячених Хартії ЄС, яка суттєво вплинула на забезпечення демократичної легітимності правопорядку ЄС, інтегральною складовою якого є правові гарантії захисту основоположних прав у ЄС. Зазначено, що Агенція консультує інституції, органи, агенції, служби ЄС, а також держав-членів, заохочує розвиток правосвідомості громадян ЄС, але не уповноважена розглядати індивідуальні скарги, отже, її повноваження подібні до повноважень Комісара Ради Європи з прав людини.

Порівняльний аналіз посади Спеціального представника ЄС з прав людини з посадою Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, дав підстави для висновку, що її запровадження свідчить про підготовку ЄС до обстоювання своїх інтересів у ЄСПЛ. Зауважено, що Спеціальний представник ЄС з прав людини, на відміну від Європейського омбудсмана, зосередженого на внутрішньому вимірі забезпечення дотримання основоположних прав інституціями, органами, агенціями та службами ЄС, приділяє велику увагу саме зовнішньому виміру забезпечення дотримання прав людини.

Розділ 3 «Хартія Європейського Союзу про основоположні права: еволюція від політичної декларації до правового інструменту європейської інтеграції» складається з трьох підрозділів, у яких висвітлено проблеми і значення кодифікації основоположних прав у ЄС, еволюційний розвиток Хартії ЄС від політичної декларації до правового інструменту інтеграції, структурно-змістові особливості Хартії ЄС у контексті її застосування та тлумачення.

У *підрозділі 3.1 «Кодифікація основоположних прав у Європейському Союзі»* розкрито концептуальні підходи до неї спеціального тимчасового органу – Конвенту, ролі Хартії ЄС як першого євросоюзного каталогу, часто у доктрині іменованого «Біллем про права» Об'єднаної Європи, що забезпечує захист основоположних прав у ЄС і механізми його реалізації в межах сфери дії права ЄС. Підкреслено, що Хартію ЄС, проголошену в Ніцці 7 грудня 2000 р. як політичну декларацію, з дня набуття чинності Лісабонським договором 2007 р. замінила Хартія ЄС, адаптована у Страсбурзі 12 грудня 2007 р. (згідно з її прикінцевими положеннями), яка не встановлює, а підтверджує права, свободи і принципи, визнані п. 1 ст. 6 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р., становить формально самостійний інструмент правового регулювання європейської інтеграції, однак не може бути основою для розширення компетенції ЄС, визначеної в установчих договорах.

Зауважено, що творці Хартії ЄС, з огляду на сучасні та актуалізовані міжнародно-правові підходи до забезпечення і захисту прав людини, прагнули кодифікувати, дотримуючись принципу субсидіарності, мінімальні міжнародні стандарти захисту основоположних прав, з одного боку, стосовно інституцій, органів, агенцій, служб ЄС, а з іншого – держав-членів у тих випадках, коли їхня діяльність здійснюється у межах сфери дії права ЄС.

У підрозділі 3.2 «Хартія Європейського Союзу про основоположні права в еволюційному розвитку від політичної декларації до правового інструменту інтеграції» проаналізовано актуальні питання та проблемні аспекти еволюції Хартії ЄС, яка не була інкорпорована Лісабонським договором 2007 р. (на відміну від Договору про встановлення Конституції для Європи 2004 р., що не набув чинності, але зберігає історичне і політичне значення) до тексту установчих договорів, отже, не є їхньою складовою, але має з ними однакову юридичну силу, становить формально самостійне джерело первинного права ЄС, що не має прямої дії у внутрішніх правопорядках держав-членів. Наголошено, що визнання Хартії ЄС частиною первинного права ЄС не означає поширення на неї прямої дії, що, разом із приматом права ЄС, є засадничим для функціонування інтеграційного правопорядку. Доведено, що надання Хартії ЄС юридично обов'язкової сили є значним поступом у розвитку інтеграційних процесів і конституціоналізації права ЄС, у формуванні європейської ідентичності.

Встановлено, що Хартія ЄС, еволюціонувавши від політичної декларації до правового інструменту європейської інтеграції, відіграла вирішальну роль у становленні захисту основоположних прав на рівні ЄС як специфічної нової категорії можливостей реалізації прав людини в інтеграційному правопорядку. Важливим для розуміння концептуальних підходів творців Хартії ЄС вбачається визначення основоположних прав як «твердого ядра» прав людини, підтверджених і гарантованих інтеграційним об'єднанням на рівні первинного права ЄС. Відтак, Хартія ЄС і закладені в ній, як систематизованому каталозі основоположних прав, концептуальні ідеї посприяли подальшому розвитку деяких базових концепцій у сфері прав людини, які до набрання нею чинності еволюціонували частково як результат судової практики, частково як реакція на зміни в уявленнях про людську гідність, частково як результат реагування на реальні та потенційні виклики.

Зауважено, що кожна пропозиція Єврокомісії має пройти експертну оцінку щодо її впливу на забезпечення основоположних прав відповідно до визначеної нею методології. Остаточний текст актів ЄС, які приймаються, Єврокомісія перевіряє на правомірність, зокрема відповідність Хартії ЄС, сумісність з нею. Пропагуючи «культуру поваги до основоположних прав», Єврокомісія має забезпечити її дотримання на всіх етапах процедури, починаючи від початкового формування ініціативи / пропозиції в її надрах до аналізу впливу та до перевірок правомірності остаточного тексту. У контексті наведеного підкреслено вагому роль транспарентного міжінституційного діалогу на основі міжінституційної угоди Спільний підхід до оцінювання впливу. У дисертації зазначено, що щорічний звіт Єврокомісії про практику застосування Хартії ЄС охоплює всі основоположні права, підтвержені нею, їх реалізацію за дотримання меж компетенції ЄС.

Узагальнено, що Єврокомісія у разі порушення державою-членом положень Хартії ЄС, коли остання здійснює діяльність у межах сфери дії права ЄС, особливо у процесі імплементації норм права ЄС, може звернутися до останньої з умотивованим висновком – вимогою усунення такого порушення, попередньо надавши можливість цій державі подати свої заперечення. Якщо держава-член проігнорує висновок-вимогу протягом строку, встановленого Єврокомісією, вона використовуватиме всі доступні їй інструменти для забезпечення дотримання державами-членами положень Хартії ЄС, у тім числі звернення з позовом до Суду ЄС про невиконання такою державою її обов'язків, пов'язаних з членством у ЄС.

Підрозділ 3.3 «Структурно-змістові особливості Хартії Європейського Союзу про основоположні права у контексті її застосування» містить системний аналіз концептуально-методологічних підходів укладачів Хартії ЄС, які зумовили її структурно-змістові особливості: 1) Хартія ЄС вочевидь є першим євросоюзним каталогом основоположних прав, підтверджених і гарантованих інтеграційним об'єднанням, керуючись новітніми підходами; 2) з набуттям чинності Хартія ЄС має однакову юридичну силу з установчими договорами, однак не наділена прямою дією у внутрішніх правопорядках держав-членів; 3) Хартія ЄС всеохопно поєднує усталені та інші види основоположних прав у рамках одного узагальненого «Білля про права»; 4) маючи на меті посилити захист основоположних прав, ЄС підтверджує права, свободи і принципи, надавши їм у Хартії ЄС більш чіткого виразу; 5) основоположні права, гарантовані ЄКПЛ, інкорпоровано до права ЄС як загальні принципи, спільні для конституційних традицій держав-членів, таким чином, матеріальні норми ЄКПЛ було визнано частиною загальних принципів, складовою права ЄС; 6) до набуття чинності Лісабонським договором та Хартією ЄС загальні принципи права ЄС були основними нормами захисту прав людини на рівні ЄС, а з 2009 р. є допоміжними щодо Хартії ЄС, а не самостійними стандартами захисту; 7) як і ЄКПЛ, Хартія ЄС є «живим інструментом» захисту основоположних прав, зміст і обсяг яких визначаються не лише текстами вказаних актів, Роз'ясненнями до Хартії ЄС, а й судовою практикою Суду ЄС; основоположні права тлумачаться крізь призму умов і реалій сьогодення.

Встановлено, що Хартія ЄС не створює нових прав. Права, свободи і принципи, підтвержені нею, існують незалежно, адже ні Хартія ЄС, ні установчі договори їх не встановлюють: п. 1 ст. 6 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р. визнає, а Хартія ЄС – підтверджує права, як вони походять, з-поміж іншого, зі спільних конституційних традицій держав-членів та міжнародних зобов'язань, з ЄКПЛ і протоколів до неї, Європейської соціальної хартії 1961 р., Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 р., а також із судової практики Суду ЄС та ЄСПЛ. Таким чином, змістова частина Хартії ЄС, за дотримання принципу субсидіарності, переважно відтворює засадничі підходи Ради Європи до забезпечення і захисту прав людини. Хартія ЄС консолідувала гарантовані інтеграційним об'єднанням основоположні права, забезпечивши сприяння розумінню змісту, механізмів і можливостей їх практичної реалізації.

Примітно, що Хартія ЄС підтвердила і систематизувала основоположні права, свободи, принципи правового статусу особи, які були визнані в ДЄС та ЄКПЛ, до

якої згідно з п. 2 ст. 6 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р. має приєднатися ЄС, що водночас не повинно призвести до розширення його компетенції, визначеної в установчих договорах. Водночас текст Хартії ЄС поєднує більш широкий каталог гарантованих прав і свобод порівняно з ЄКПЛ, закріпивши деякі нові права, серед яких право на цілісність особистості (ст. 3), право на належне врядування (ст. 41), а також конкретизувавши сферу дії (ст. 51) та порядок застосування (ст. 52) її положень, порівняно з Хартією ЄС, проголошеної у 2000 р. як політичної декларації.

Зазначено, що зміни, внесені 12.12.2007 р. до Хартії ЄС, зокрема, стосувалися її ст. 42, якою розширено зміст права громадян ЄС, а також фізичних або юридичних осіб, які перебувають під юрисдикцією держави-члена, на доступ до документів. Хартія ЄС, проголошена 07.12.2000 р., таке право надавала лише щодо трьох інституцій: Європарламенту, Ради ЄС та Єврокомісії, натомість адаптована поширює його на всі інституції, органи, агенції, служби ЄС.

Наголошено, що Хартія ЄС структурована без урахування традиційного поділу згідно з концепцією поколінь прав людини, їх розмежування на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні. Її відмінною рисою є унікальний, амбіційний та інноваційний спосіб класифікації основоположних прав, за основу якої взято не предмет суб'єктивного права, а загальнолюдські цінності як система цінностей, на захист яких вона спрямована: «Гідність» (ст.ст. 1–5), «Свободи» (ст.ст. 6–19), «Рівність» (ст.ст. 20–26), «Солидарність» (ст.ст. 27–38), «Громадянство» (ст.ст. 39–46), «Правосуддя» (ст.ст. 47–50).

Підкреслено, що відповідно до п. 1 ст. 6 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р. та положень Хартії ЄС розрізняють три категорії основоположних прав: власне права, свободи і принципи. Принагідно зауважено, що поділ на права та свободи не передбачає суттєвих правових наслідків, натомість важливо відрізнити від них принципи. Однією з причин появи класифікації на зазначені три категорії стало небажання Великобританії включати до тексту Хартії ЄС соціальні та економічні права, натомість сформулювавши їх як принципи, що не мають чіткого прикладного змісту і слугують імперативними настановами щодо оптимізації системи гарантій окремих прав. Вони є чинниками, що мають враховуватися судами при тлумаченні правових актів, однак самі по собі не створюють прав, які можуть захищатися в судовому порядку. Згідно з п. 5 ст. 52 Хартії ЄС, принципи мають зобов'язальний характер, втім підлягають судовому захисту лише якщо закріплені в законодавчих / делегованих актах інституцій ЄС або нормативно-правових актах держав-членів, що імплементують відповідні норми права ЄС. Таким чином, судовий захист основоположних принципів можливий, тільки якщо вони будуть закріплені у правових актах ЄС або нормативно-правових актах держав-членів. Примітно, що Хартія ЄС не вказує на належність конкретної статті до відповідної категорії, а зміст п. 1 ст. 6 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р. та ст. 52 Хартії ЄС не дають змоги виразно розмежувати права і принципи, що має негативні наслідки при застосуванні її положень.

На підставі наведеного зроблено висновок, що метою запровадження поділу на права, свободи, принципи є виокремлення, з одного боку, прав і свобод, що

підлягають повноцінному судовому захисту, а з іншого – принципів, які можуть підлягати судовому захисту лише у певних випадках. З огляду на те, що принципи потребують імплементації, вочевидь наявність посилань у конкретній статті Хартії ЄС на імплементаційні заходи, що мають бути здійснені ЄС або державами-членами, свідчить про належність такої статті саме до принципів. Наразі принципами є майже всі положення розділу IV «Солідарність» Хартії ЄС.

Розділ 4 «Формування правового механізму взаємодії Європейського Союзу з Радою Європи у сфері захисту прав людини» поєднує три підрозділи, у яких охарактеризовано: рецепцію матеріальних норм ЄКПЛ і прецедентного права ЄСПЛ у право ЄС, перспективи приєднання ЄС до ЄКПЛ, конвергентні тенденції систем захисту прав людини, що функціонують у рамках Ради Європи та ЄС.

У підрозділі 4.1 «Рецепція матеріальних норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. і прецедентного права Європейського суду з прав людини у право Європейського Союзу» висвітлено особливості рецепції матеріальних норм ЄКПЛ і прецедентного права ЄСПЛ у право ЄС, еволюцію практики застосування Судом ЄС положень ЄКПЛ. Опрацьовано значну кількість судових рішень, ухвалених Судом і Загальним судом ЄС після набуття чинності Лісабонським договором та Хартією ЄС, оскільки з того часу ситуація змінилася на користь останньої, а норми ЄКПЛ, переважно, застосовуються Судом ЄС як допоміжний інструмент, «керівні засади та джерело натхнення».

Встановлено, що положення Хартії ЄС переважно кореспондують правам, гарантованим ЄКПЛ, а зміст і дія перших визначаються не лише текстами вказаних актів, а й практикою Суду ЄС та Роз'ясненнями до Хартії ЄС. При викладенні у Хартії ЄС прав, що кореспондують зафіксованим у ЄКПЛ, використовувалися формулювання, які не допускають їх різночитання. Якщо Хартія ЄС та ЄКПЛ закріплюють однакове за змістом право, обидва джерела мають застосовуватися теж однаково, відповідно до тлумачення ЄСПЛ, який, застосовуючи доктрину «меж свободи розсуду», враховує умови розвитку, переоцінку цінностей, нові або особливі обставини.

Основоположні права, як вони гарантовані ЄКПЛ та походять зі спільних конституційних традицій держав-членів, входять до змісту права ЄС як загальні принципи. Дослідивши особливості механізмів та інструментарію застосування ЄКПЛ у інтеграційному правопорядку, зроблено висновок, що ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р. фактично легалізував рецепцію матеріальних норм ЄКПЛ і прецедентного права ЄСПЛ у право ЄС.

Підрозділ 4.2 «Перспективи приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.» присвячено аналізу можливих наслідків приєднання ЄС до ЄКПЛ. Примітно, п. 2 ст. 6 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р. підтвердив намір ЄС приєднатися до ЄКПЛ, враховуючи, що, по-перше, громадяни ЄС дістають можливість оскаржити до міжнародного юрисдикційного органу акти, дії та/або бездіяльність інституцій, органів, агенцій, служб ЄС; по-друге, приєднання дасть змогу уникнути різного тлумачення Судом ЄС та ЄСПЛ однакових норм у сфері прав людини, проте Суд ЄС уже неодноразово застосовував практику ЄСПЛ при обґрунтуванні своїх правових

позицій (вперше у рішенні у справі C-13/94 *P v. S and Cornwall County Council* від 30 квітня 1996 р.).

Опрацьовано положення Протоколу № 8 про п. 2 ст. 6 ДЄС щодо приєднання ЄС до ЄКПЛ, що додається до Лісабонського договору 2007 р., проаналізовано можливість участі ЄС у контрольних органах ЄКПЛ та необхідність забезпечення правильного визначення відповідача (держав-членів та/або ЄС) під час розгляду позовів, поданих належним чином третіми країнами або індивідами проти держав-членів та/або ЄС. Приєднання ЄС до ЄКПЛ означатиме, що її положення формально стануть обов'язковими для ЄС, його інституцій, органів, агенцій і служб. Індивіди зможуть звертатися до ЄСПЛ за захистом прав, передбачених ЄКПЛ, що були порушені, зокрема, внаслідок прийняття правових актів інституціями ЄС або нормативно-правових актів державами-членами на виконання ними своїх зобов'язань за правом ЄС, у процесі імплементації правових актів ЄС. При цьому однією з умов прийнятності такої скарги, згідно з п. 1 ст. 35 ЄКПЛ щодо вичерпання всіх засобів національного правового захисту, буде обов'язковим звернення до Суду за відповідним рішенням. Зазначено, що до підписання та набуття чинності нової доопрацьованої Угоди про приєднання ЄС до ЄКПЛ, яка враховуватиме Висновок 2/13 Суду від 18.12.2014 р. щодо відповідності проєкту Угоди установчим договорам і цінностям ЄС, можливе подання індивідуальних скарг до ЄСПЛ виключно на держав-членів, незважаючи на наявність рішення Суду, ухваленого у преюдиційному порядку. У дослідженні звернено увагу, що на перспективу, у випадку надання Судом висновку про відповідність проєкту Угоди установчим договорам ЄС, вказаний акт потребуватиме одностайного схвалення Радою ЄС, згоди Європарламенту, а також ратифікації усіма державами-членами.

Зроблено висновок, що на перспективу приєднання ЄС до ЄКПЛ можливе на умовах, які забезпечуватимуть справедливий баланс між стандартами основоположних прав ЄС і його високоінтегрованим правовим порядком та міжнародними стандартами, гарантованими ЄКПЛ, що у поєднанні становлять стрижень європейських стандартів правозахисту. Підкреслено, що приєднання до ЄКПЛ дасть змогу уникнути розбіжностей і невідповідностей тлумачення однакових норм у сфері прав людини Судом ЄС та ЄСПЛ, як офіційним інтерпретатором. Строки приєднання ЄС до ЄКПЛ не встановлено, лише закріплено, що воно не змінить компетенції ЄС, визначеної в установчих договорах. Узагальнено, що ЄКПЛ виявилася цінним регулятивним орієнтиром не лише для держав, а й для ЄС та інших суб'єктів міжнародного права.

У підрозділі 4.3 «Конвергентні тенденції систем захисту прав людини Ради Європи та Європейського Союзу» проаналізовано основні етапи і перспективи розвитку системи захисту прав людини в ЄС, особливості її взаємодії з системою захисту прав людини, що функціонує у рамках Ради Європи, виявлено наявність конвергентних тенденцій систем захисту прав людини, сформованих у рамках Ради Європи та ЄС. Охарактеризовано значення прийняття і набуття чинності Хартії ЄС у становленні новітніх підходів до розуміння основоположних прав і розвитку системи захисту прав людини в ЄС, у еволюції в напрямі поглиблення його співробітництва з європейськими міжнародними організаціями, передусім Радою

Європи, роль якої у царині правозахисту, як складової європейської правової культури, складно переоцінити.

Особливу увагу в дисертації приділено практиці застосування Судом ЄС ЄКПЛ та ЄСПЛ Хартії ЄС, що свідчить про конвергентні тенденції систем захисту прав людини, які функціонують у ЄС та Раді Європи, посилення рівня їх взаємодії не лише у теоретичному, а й практичному вимірах. Зауважено, що між Судом ЄС та ЄСПЛ немає підпорядкування, при цьому Суд балансує між необхідністю захисту основоположних прав та прагненням зберегти інституційну незалежність. Вивчення практики застосування Судом ЄС норм ЄКПЛ вказує на те, що можна посилатися на порушення відповідної норми, якщо предметом спору є питання, що підпадає під сферу дії права ЄС. Резюмовано, що Суд ЄС неодноразово застосовував практику ЄСПЛ, а діяльність держав-членів, здійснювана у межах сфери дії права ЄС, ставала предметом розгляду ЄСПЛ.

Зроблено висновок, що Суд ЄС наразі віддає перевагу положенням Хартії ЄС, значно менше застосовує практику ЄСПЛ та посилається, як правило, на ті норми ЄКПЛ, яким кореспондують відповідні норми Хартії ЄС, підкреслюючи, що їх тлумачення має співпадати. Водночас ЄСПЛ, обґрунтовуючи свої правові позиції, посилається на Хартію ЄС, рішення Суду та інші джерела права ЄС, що є показовим прикладом конвергентних тенденцій систем захисту прав людини, сформованих у рамках Ради Європи та ЄС, взаємного впливу судової практики їхніх юрисдикційних органів, практичної реалізації взаємодії Суду ЄС та ЄСПЛ, яка актуалізує потребу правової регламентації, відображаючи динаміку та тенденції розвитку європейської інтеграції у широкому загальноєвропейському контексті.

Розділ 5 «Екстратериторіальна дія права Європейського Союзу крізь призму зобов'язань щодо прав людини» складається з трьох підрозділів, у яких висвітлено значення концептуалізації екстратериторіальності в аспекті зобов'язань ЄС у сфері прав людини, приділено увагу правам людини як стрижню зовнішньої діяльності інтеграційного об'єднання, а також вивчено екстратериторіальну юриспруденцію Суду ЄС, еволюцію практики застосування ним юрисдикційних моделей.

У **підрозділі 5.1 «Концептуалізація екстратериторіальності та зобов'язання Європейського Союзу в сфері прав людини»** проаналізовано в юридичній площині наявні у зарубіжній спеціальній літературі концептуальні підходи до розуміння екстратериторіальності прав людини, екстратериторіального застосування права ЄС у внутрішніх правопорядках третіх країн. Наведене дало підстави для висновку: юридичне значення екстратериторіальної дії як окремого прояву застосування норм права ЄС, полягає в можливості поширення їх дії у сферах, що належать до компетенції ЄС (переважно виключної; наданої згідно з установчими договорами), поза його межі, тобто держав-членів, на території третіх країн, на фізичних або юридичних осіб, які перебувають під їх юрисдикцією, відносини (поведінка / практика) за участю яких мають необхідний зв'язок з ЄС: здійснювались в його межах чи мають / можуть мати значний фактичний вплив на нього, зокрема його внутрішній ринок, визнані та підтвержені ЄС основоположні права.

Важливо розрізняти *основоположні права*, які встановлюють позитивні зобов'язання, тобто вимагають забезпечення дотримання цієї категорії прав, у тім числі запобігання їх порушенню третіми особами, та *основоположні права*, які встановлюють негативні зобов'язання, тобто вимагають від адресатів утримуватися від необґрунтованого порушення цих прав. Наведене тим паче значимо, оскільки дотепер немає цілковитої визначеності стосовно можливості екстратериторіального застосування Хартії ЄС, яка не розмежовує негативні та позитивні зобов'язання у площині сфери застосування. З одного боку, зважаючи на численні змістові особливості Хартії ЄС, її практика її застосування може відрізнитись від усталених підходів до застосування міжнародних договорів про права людини, з іншого – за аналогією з екстратериторіальним застосуванням міжнародних договорів про права людини, прийнятним і виправданим видається твердження, що, на відміну від позитивних, негативні зобов'язання є підстави вважати територіально необмеженими. Переконливим прикладом у цьому контексті може слугувати практика запровадження ЄС адресних санкцій, спрямованих проти конкретних фізичних осіб, які перебувають поза його межами, що засвідчує наявність у ЄС і держав-членів негативних зобов'язань за Хартією ЄС, включно й в екстратериторіальному вимірі. Стосовно позитивних зобов'язань, які не виокремлені як такі у Хартії ЄС, забезпечення дотримання основоположних прав за територіальним охопленням здійснюється залежно від обставин (у випадку, коли ЄС / держави-члени здійснюють ефективний контроль над територією).

Зважаючи на доволі розлоге і не чітке формулювання у Хартії ЄС стосовно територіальної сфери її дії, у дисертації зроблено наголос, що сфера застосування основоположних прав відповідає *сфері дії права ЄС*, при цьому остання має тенденцію до поширення в умовах розширення співробітництва та поглиблення інтеграції. Підкреслено, що дотримання основоположних прав є умовою правомірності актів ЄС, а неоднозначна ситуація щодо національного законодавства держав-членів у цьому контексті вимагає ретельного вивчення і може стати предметом окремої наукової праці. Встановлено, що держави-члени зобов'язані дотримуватись основоположних прав, гарантованих ЄС, тільки у тому випадку, коли їхня діяльність стосується сфери дії права ЄС, однак не завжди зрозуміло, коли і чи діють держави-члени в конкретній ситуації у площині сфери дії права ЄС. Важливо враховувати, що держави-члени зобов'язані дотримуватись основоположних прав не лише, коли вони імплементують правові акти ЄС, а також, коли тлумачать або застосовують норми внутрішнього права, що підпадають під сферу дії права ЄС.

Підрозділ 5.2 «Права людини як стрижень зовнішньої діяльності Європейського Союзу та концепція екстратериторіальних зобов'язань» присвячено характеристиці необхідності забезпечення синергії різних напрямів зовнішньої діяльності ЄС, що запобігатиме фрагментації у забезпеченні дотримання і захисту прав людини. Серед правових засад регулювання, покладених в основу практичного застосування у відносинах між ЄС і третіми країнами заходів екстратериторіальної дії норм права ЄС у внутрішніх правопорядках останніх, виокремлено установчі договори, Хартію ЄС та акти вторинного права ЄС. Вказано на важливість компетентного визначення географічного охоплення Хартії ЄС, однак

констатовано, що стосовно можливого її екстратериторіального застосування дотепер юриспруденція Суду ЄС не дала однозначної відповіді.

Резюмовано, що права людини послідовно утверджуються як стрижень відносин ЄС з третіми країнами. При цьому права людини становлять не лише важливу складову досягнення збалансованості, а фундаментальну основу узгодженості зовнішньої діяльності ЄС, дотримання базових принципів і спільних цінностей, серед яких повага до прав людини посідає чільне місце. Забезпечення синергії різних напрямів зовнішньої діяльності ЄС вочевидь запобігатиме фрагментації у забезпеченні дотримання і захисту прав людини.

У *підрозділі 5.3 «Екстратериторіальна юриспруденція Суду Європейського Союзу: юрисдикційні моделі, права людини»* розкрито новітні підходи до екстратериторіальності, проблематику екстратериторіальності Хартії ЄС, загалом територіальну сферу її дії. Йдеться про дискусійні проблемні питання, які вимагають наукового обґрунтування. Зазначено, що концепція екстратериторіального застосування норм права ЄС розвивається судовою практикою Суду ЄС, на відміну від США, що надають перевагу експліцитному закріпленню екстратериторіальної дії національного права у рішеннях Конгресу. Висвітлено правову позицію Суду, яка полягає в тому, що ЄС, маючи міжнародну правосуб'єктність, вправі встановлювати межі застосування права ЄС на власний розсуд, обмежений лише наявними прямими заборонами міжнародного права.

Підкреслено, що з набуттям чинності Лісабонським договором, утвердженням міжнародної правосуб'єктності ЄС і зростанням ролі на міжнародній арені, він демонструє виразну тенденцію до розширення сфер, стосовно яких здійснюється екстратериторіальне застосування норм права ЄС, задля забезпечення дотримання поваги до прав людини, належного функціонування внутрішнього ринку та інтеграційного правопорядку, передусім ефективного виконання положень установчих договорів, Хартії ЄС і законодавчих актів ЄС, враховуючи сутність основоположних прав і їхні концептуальні засади.

Екстратериторіальне застосування права ЄС охарактеризовано крізь призму зобов'язань інтеграційного об'єднання у сфері прав людини. Проаналізовано екстратериторіальну юриспруденцію Суду ЄС та еволюцію практики застосування юрисдикційних моделей екстратериторіальної дії норм права ЄС. Розкрито змістове наповнення сучасних юрисдикційних моделей, які наразі найчастіше застосовуються Судом ЄС; запропоновано авторську концепцію екстратериторіальності права ЄС, за відсутності нормативно визначеного його багатоаспектного змісту. Значну увагу приділено правовим засадам регулювання, сучасним судовій практиці Суду ЄС і доктринальним поглядам, переважно зарубіжних вчених, які доклали чимало зусиль для концептуалізації екстратериторіальності, в окремих випадках переосмисливши і переглянувши свої позиції, доктринальні підходи, адже йдеться про досить складні та багатопланові питання, що не вирізняються усталеністю термінології, вимагають наукового обґрунтування, зберігаючи евристичний потенціал.

Висвітлено новітні джерела, зокрема, вторинного права ЄС, оскільки останнє постійно розвивається, ці зміни нелегко відслідковувати, що призводить до не

завжди своєчасного їх опрацювання. Як наслідок, вони не одразу стають широко відомими для вітчизняної наукової спільноти, проте мають важливе практичне значення. Системний аналіз джерел дав підстави для висновку, що саме на рівні первинного права ЄС право на захист персональних даних (не є абсолютним правом) вперше було закріплене у ст. 16 Договору про функціонування ЄС та гарантоване ст. 8 «Захист персональних даних» Хартії ЄС, інтегрованої у право ЄС як такої, що має однакову юридичну силу з установчими договорами. Водночас, серед джерел вторинного права ЄС, вагому роль у розвитку права на персональні дані має Регламент ЄС 2016/679 про захист фізичних осіб під час обробки персональних даних і їх вільного обігу, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (відомий як Загальний регламент про захист даних; набрав чинності 25.05.2018 р.), який, *inter alia*, визнає захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних одним з основоположних прав, розкриває механізми передання персональних даних у треті країни або міжнародні організації. Отже, важливим нововведенням є розширення територіальної сфери дії права ЄС стосовно захисту персональних даних, що уможливило поширення його екстратериторіального застосування. Таким чином, ЄС практикує здійснення екстратериторіальної юрисдикції й за допомогою наявних інструментів захисту персональних даних, які упродовж останніх років змістовно суттєво оновлено.

Розділ 6 «Повага до прав людини як спільна цінність України та Європейського Союзу» структурно складається з трьох підрозділів, у яких проаналізовано принцип поваги до прав людини як складову спільних цінностей, суттєвих елементів (англ. essential elements), закріплених в УА 2014 р., як стрижень формування європейської ідентичності. Приділено увагу усталеній практиці та новітнім процедурним підходам до набуття членства в ЄС, враховуючи копенгагенські критерії, що є чинниками розбудови європейської інтеграції та інструментами реалізації спільних цінностей, а також механізмам конструювання європейської ідентичності у парадигмі антропоцентризму.

У підрозділі 6.1 «Копенгагенські критерії як чинники розбудови європейської інтеграції та інструменти реалізації спільних цінностей» всебічно висвітлено копенгагенські критерії набуття членства в ЄС, що є його комплексним баченням ключових і взаємопов'язаних сфер реформування країн – претендентів, особливо країн – кандидатів на вступ. Зазначено, що механізм переговорів про вступ передбачає врахування критеріїв, за якими оцінюється прогрес у цих переговорах з кожною країною-кандидатом відповідно до європейських стандартів. Важливе значення має обопільне дотримання принципу прогресивної інтеграції, покликаного забезпечити максимізацію поступових та послідовних перетворень у країнах – кандидатах згідно визначених правил, принципів і цілей.

Аналізуючи моделі співробітництва ЄС з третіми країнами, дисертанткою вказано на термінологічні відмінності між поняттями «асоціація» (англ. association), поширеним у зовнішній діяльності ЄС у контексті його співробітництва з асоційованими країнами / асоційованими партнерами, та «асоційоване членство» (англ. associated membership), яке не передбачене установчими договорами ЄС, отже, такого формату відносин з ЄС не існує. Наголошено, що угоди про асоціацію є

застосовуваною формою закріплення відносин між ЄС та його партнерами, зокрема у рамках південного та східного вимірів Європейської політики сусідства, а також іншими третіми країнами, серед яких Мексика, Чилі. Підкреслено, що з-поміж країн – претендентів на вступ до ЄС, які зачасту іменуються країнами-партнерами (англ. partner countries), розрізняють: країну-заявницю (держава, що подала заявку на вступ до ЄС, англ. applicant country), країну-кандидата (держава, чію заявку на вступ підтримали, англ. candidate country) та потенційну країну-кандидата (держава, що має перспективу членства в ЄС, згідно з укладеною з ним міжнародною угодою, але ще не подала заявки, англ. potential candidate country).

Встановлено, що процес розширення ЄС базується на визначених критеріях, чітких умовах і гнучких процедурах. Охарактеризовано новітні підходи до розширення: переговори мають зосереджуватися на шести динамічних тематичних кластерах, взаємопов'язаних і взаємодоповнюваних напрямках, часові рамки кожного з яких переважно обмежені одним роком. Примітно, що дотримання основоположних прав і верховенства права становитиме стрижень переговорного процесу з першого по завершальний етап.

Аналіз принципу поваги до прав людини як осердя спільних цінностей та правозахисних стандартів, надав підстави для виокремлення *внутрішнього (на різних рівнях ЄС) та зовнішнього (щодо третіх країн) вимірів* забезпечення його дотримання у практиці ЄС. При цьому зовнішній вимір скерований, передусім, на залучення третіх країн (до яких з 01.02.2020 р. належить й Великобританія) до євроінтеграційних процесів на спільних ціннісних засадах, що, у такий спосіб, прямо чи опосередковано поширюються ЄС у рамках різних форм і моделей регіонального співробітництва, зокрема оновленої Європейської політики сусідства.

Підрозділ 6.2 «Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 р. як новий правовий формат співробітництва у сфері прав людини та інтегральна складова інтенсифікації інтеграційної взаємодії» присвячено базовому двосторонньому міжнародному договору рамкового характеру, що визначає новий формат відносин з ЄС, поєднуючи усі сфери і напрями співробітництва сторін, а також становлячи стратегічний орієнтир системних реформ в Україні. Обґрунтовано, що УА 2014 р. виходить поза рамки угод про асоціацію, укладених інтеграційним об'єднанням з державами Центральної і Східної Європи, увібравши та відтворивши *mutatis mutandis* основні критеріальні базиси євроінтеграційних перспектив України, оновивши спільний інституційно-правовий механізм, інструментарій двостороннього співробітництва. Зауважено, що досягнення поглиблення політичної асоціації (досягнення особливих відносин, заснованих на спільних цінностях, цілях і завданнях) та посилення економічної інтеграції (поступово інтегруватися у внутрішній ринок ЄС) між сторонами можливі через визначені у ній: *взаємні права, взаємні та односторонні зобов'язання*, у тім числі значний масив зобов'язань України щодо поступової адаптації вітчизняного законодавства і практики його застосування до права ЄС, передусім до *acquis* ЄС, а також *спільні дії та спеціальні процедури* у рамках узгоджених конкретних сфер співробітництва. Підкреслено, що більшість положень УА 2014 р., присвячених, зокрема, співробітництву в сфері правосуддя, свободи та безпеки, сформульовано як

взаємні зобов'язання, втім, зважаючи на суттєву відмінність у рівні розвитку сторін, вони розуміються радше як зобов'язання України, ніж ЄС та його держав-членів. Зазначено, що УА 2014 р. належить до категорії «змішаних угод» інтеграційного об'єднання і становить новий правовий формат співробітництва, *inter alia* у сфері прав людини, та інтегральну складову інтенсифікації інтеграційної взаємодії Україна – ЄС як частина права ЄС і національного законодавства України.

Обґрунтовано, що посилення співробітництва, зокрема у сфері правосуддя, свободи та безпеки, забезпечуючи повагу до прав людини, гарантуючи їх дотримання, є одним з пріоритетних напрямів «особливих відносин» між Україною та ЄС, здійснюваних на двосторонній основі, а також у рамках Європейської політики сусідства, дво- і багатосторонніх механізмів Східного партнерства. Підсумовано, що укладення УА 2014 р. започаткувало новітню практику укладення базових угод з країнами Східного партнерства, новий інституційно-правовий механізм двосторонніх особливих взаємин, заснованих на спільних цінностях і принципах, що пронизують усі її складові, становлячи суттєвий елемент, а також забезпечило удосконалення наявних і запровадження нових вимірів інтеграційної взаємодії, засвідчуючи підвищення ступеня правової інтеграції та визначаючи механізми її досягнення, що мають прикладну цінність і стратегічну значущість для держави. Належне виконання УА 2014 р., включно у сфері дотримання поваги до прав людини, здатне забезпечити якісну зміну парадигми відносин з ЄС.

Доведено, що формат відносин Україна – ЄС значною мірою узалежнений від стану дотримання прав людини та забезпечення поваги до них в Україні. На підставі наведеного резюмовано, що відбулося започаткування якісно нового етапу співробітництва ЄС з Україною, викристалізовується його еволюція від *концепції сусідства* до *стратегії асоціації* (в напрямі досягнення стратегічних цілей: поглиблення політичної асоціації та посилення економічної інтеграції), результативність конкретних дій щодо створення якої для ЄС означатиме успіх політики Східного партнерства, підтвердження привабливості європейської моделі регіональної інтеграції, доцільності логіки інтеграційної взаємодії через право та демократизацію, а також європейську самоідентифікацію.

У підрозділі 6.3 «Концептуалізація європейської ідентичності: проблеми, чинники та механізми конструювання у парадигмі антропоцентризму» досліджено дотримання поваги до прав людини як чинник формування європейської ідентичності, осердя концептуальних засад інтеграційного правопорядку, а також одне з визначальних завдань у процесі реалізації з 21.02.2019 р. конституційно закріпленої європейської інтеграції України, європейського вектора як пріоритетного у зовнішній політиці держави, її зовнішньополітичного орієнтира. Особливу увагу приділено змінам, внесеним до абзацу п'ятого преамбули чинної Конституції України, згідно з якими підтверджено європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського курсу України.

Зроблено висновок, що динаміка розвитку ЄС створила умови для формування європейської ідентичності як результату та інструменту поступу інтеграційних процесів у його рамках, взаємодії у процесі європейської інтеграції. Конструювання європейської ідентичності та її концептуалізація, з одного боку, стали викликом як

для громадян ЄС і його політичної еліти, так і наукової спільноти, а з іншого – є об'єктивним наслідком становлення ЄС як наднаціонального інтеграційного об'єднання, самостійного актора міжнародних відносин та повноправного суб'єкта міжнародного права. Увиразнено спостерігаються труднощі конструювання європейської ідентичності на основі географічної близькості, мовної однорідності, спільності історичного досвіду і культурної спадщини, що, поза сумнівом, позначається на «інтеграційній спроможності» ЄС, втім, саме європейська ідентичність є згуртовуючим чинником, що суттєво впливатиме на майбутнє не лише ЄС і його держав-членів, а й України та інших європейських держав, на перспективи країн-кандидатів.

У дисертації підсумовано, що використання дискурсивно-конструктивістського підходу, методологічного доробку конструктивістів сприяє критичному переосмисленню концепту європейської ідентичності, не виправдано не недооцінюючи та не перебільшуючи її ролі в процесі розвитку європейської інтеграції. Віднайдення найбільш прийнятної концептуальної моделі конструювання європейської ідентичності є однією з важливих умов поглиблення солідарності та посилення згуртованості народів Європи, ефективного функціонування ЄС, поступу інтеграційних процесів, посилення синергії між наднаціональними і міжурядовими складовими європейської інтеграції, що відповідає стратегічним інтересам ЄС.

Розділ 7 «Відступ від зобов'язань у сфері прав людини: міжнародні стандарти, позиція Європейського Союзу і практика України» складається з двох підрозділів, у яких висвітлено важливі дотичні питання стосовно дерогації, здійснено її порівняльно-правовий аналіз з обмеженнями прав людини у рамках обмежувальних застережень, що містяться у міжнародних договорах з прав людини. Встановлено, що підходи і механізми ЄС вирізняються своєю ідентичністю. Найбільш виразно це проглядається на прикладі можливості відступу від міжнародно-правових зобов'язань з прав людини у виняткових випадках, в обмеженому обсязі та під час виникнення надзвичайних обставин, дотримуючись особливих умов і узгоджених процедур, визначених у відповідних міжнародних договорах, що є недопустимим у праві ЄС, позаяк установчими договорами та Хартією ЄС не передбачена можливість відступу від зобов'язань у сфері основоположних прав.

У підрозділі 7.1 «Міжнародні стандарти відступу від договірних зобов'язань з прав людини під час суспільної небезпеки, що загрожує життю нації, та сучасні підходи Європейського Союзу» охарактеризовано міжнародні стандарти відступу від міжнародно-правових зобов'язань з прав людини під час суспільної небезпеки, що загрожує життю нації, та позицію ЄС щодо цих питань.

Підкреслено, що на території України, отже в Європі, триває затяжний збройний конфлікт, під час якого грубо і системно порушуються права людини, серйозно і масово – права цивільного населення, що актуалізує необхідність розширення можливостей дотримання міжнародних стандартів, впровадження їх у вітчизняну судову практику і розбудови спроможності виконання міжнародних договірних зобов'язань у сфері захисту прав людини та захисту цивільного населення, відповідно, дотримання норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, які органічно доповнюють одне одного.

Зазначено, що міжнародне гуманітарне право не дозволяє відступу від зобов'язань під час суспільної небезпеки, позаяк воно покликане діяти саме в обставинах збройного конфлікту та пов'язаних з ним ситуацій, зокрема, окупації. Водночас у міжнародному праві прав людини заходи на відступ від зобов'язань прийнятні лише за виняткових обставин і спрямовані, *inter alia* на те, щоб позбавити суб'єктів права можливості ефективно оскаржувати в суді рішення та/або дії держави в особі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових / службових осіб, що базуються на спеціальному законодавстві.

Наголошено, що установчими договорами ЄС, зокрема п. 6 ст. 3 ДЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р. експліцитно встановлено, що він досягає своїх цілей належними засобами і в межах наданої компетенції. Відступ від зобов'язань у сфері основоположних прав установчими договорами та Хартією ЄС не передбачено, отже, у праві ЄС це недопустимо, вочевидь включно й на підставі дорозумілих повноважень (англ. *implied powers*). При цьому окремі міжнародні договори у сфері прав людини містять положення, які допускають таку можливість, відповідно, держави-члени ЄС як держави-учасниці цих міжнародних договорів можуть нею скористатись у виняткових випадках, в обмеженому обсязі та під час виникнення надзвичайних обставин, дотримуючись особливих умов і узгоджених процедур.

Підрозділ 7.2 «Практика відступу України від міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини в умовах збройного конфлікту та тимчасової окупації частини державної території» присвячено вивченню сучасної практики відступу України від договірних зобов'язань у сфері прав людини в умовах збройного конфлікту та тимчасової окупації частини державної території.

Встановлено, що в умовах збройного конфлікту, тимчасової окупації частини державної території, нових геополітичних реалій, Україна, як держава-учасниця багатьох міжнародних договорів з прав людини, вимушена реалізувати своє право, скориставшись гнучкістю застосовуваних правових рамок і вдавшись до практики відступу від окремих договірних зобов'язань у сфері прав людини як складової міжнародного, зокрема європейського, права прав людини.

Вказано, що заходи на відступ від зобов'язань у міжнародному праві прав людини прийнятні лише за виняткових обставин, визначених у договірному порядку. Важливу роль відіграє спеціальне законодавство, його в Україні ухвалено у зв'язку зі збройним конфліктом і тимчасовою окупацією частини державної території. Однак за умов, які склалися у зв'язку з тимчасовою окупацією РФ окремих районів Донецької та Луганської областей, втрати Україною ефективного контролю у цьому регіоні, невідкладного законодавчого врегулювання потребує питання процедури відновлення втрачених матеріалів кримінальних справ та кримінальних проваджень. Наведене підкреслює значення своєчасних законодавчих змін, забезпечення законодавчої динаміки, позаяк чинна правова база потребує оновлення та удосконалення, узгодження з практикою.

Зауважено, що, за широкої свободи розсуду у виборі засобів, інструментів виконання взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань, держава самостійно визначається, дотримуючись принципу пропорційності, щодо необхідності впровадження розумних, обґрунтованих, належних і достатніх заходів на відступ від

зобов'язань у ситуації суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, позаяк саме держава несе основну відповідальність за ефективний захист усього спектра прав людини. У новітній практиці держав спостерігається стала тенденція до зростання кількості відступів ними від своїх окремих міжнародно-правових зобов'язань, такі відступи стають все більш поширеною практикою. Так, у зв'язку з кризою, пов'язаною з COVID-19, зокрема Латвія (16 березня 2020 р.), Румунія (17 березня 2020 р.), Естонія (20 березня 2020 р.) повідомили Генерального секретаря Ради Європи про їхнє рішення скористатись можливістю відступу від зобов'язань під час надзвичайної ситуації, тобто в обставинах, викладених у ст. 15 ЄКПЛ. Таким чином, держави все частіше вдаються до дерогації у сфері прав людини, як наслідок, поступово збагачується практика тлумачення і застосування ЄСПЛ відповідних договірних норм. У практичній площині останні слугують одночасно можливостями і викликами для держав, запобігаючи вибірковому, довільному виконанню зобов'язань та їх безкарному порушенню під час надзвичайної суспільної небезпеки як реалії, ступінь загрози якої не варто недооцінювати.

Резюмовано, що відступ України від своїх окремих зобов'язань слід визнати позитивним кроком з боку держави, позаяк не вдаючись до застосування дерогації в умовах збройного конфлікту і тимчасової окупації частини території України, вона несла б міжнародно-правову відповідальність за порушення договірних зобов'язань, зокрема за ЄКПЛ. При цьому її положення тлумачилися б і застосовувалися, беручи до уваги принципи і норми міжнародного гуманітарного права, застосовні під час міжнародних / неміжнародних збройних конфліктів як релевантні чинники захисту прав людини та захисту цивільного населення в умовах гуманітарних викликів сьогодення, які вимагають своєчасного, співмірного, комплексного і скоординованого реагування.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження наведено теоретичні узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, яке виявилось у розробці концептуальних засад розуміння організаційно-правового механізму захисту основоположних прав у інтеграційному правопорядку, сучасної методології оцінювання актів ЄС на предмет їх відповідності основоположним правам та пропозицій щодо адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС.

Виконання мети і завдань дослідження дало змогу сформулювати найбільш суттєві положення, низку важливих теоретичних та прикладних узагальнень, висновків, пропозицій і рекомендацій.

1. З набуттям чинності Лісабонським договором і Хартією ЄС посилюється увага інтеграційного об'єднання до проблеми захисту основоположних прав. Хартію ЄС не було інкорпоровано до тексту установчих договорів, але вона має з ними однакову юридичну силу, будучи формально самостійним джерелом первинного права ЄС, що не має прямої дії у внутрішніх правопорядках держав-членів та не може бути основою для розширення компетенції ЄС, визначеної в установчих договорах. Надання Хартії ЄС юридично обов'язкової сили є значним поступом у

розвитку інтеграційних процесів, у формуванні європейської ідентичності. Практика вказує на те, що сфера застосування основоположних прав відповідає сфері дії права ЄС, при цьому остання має тенденцію до поширення.

2. Хартія ЄС, еволюціонувавши від політичної декларації до правового інструменту європейської інтеграції, відіграла вирішальну роль в утвердженні захисту основоположних прав на рівні ЄС як специфічної нової категорії можливостей реалізації прав людини в інтеграційному правопорядку. Важливим для розуміння концептуальних підходів творців Хартії ЄС вбачається визначення основоположних прав як «твердого ядра» прав людини, підтверджених ЄС.

3. Вивчення і осмислення сучасної судової практики застосування Хартії ЄС дає змогу зробити висновок, що, з одного боку, юриспруденція Суду ЄС сприяє найбільш повному розумінню сфери застосування основоположних прав як осердя прав людини, а, з іншого – залишається чимало невизначеностей і пов'язаних із цим невідповідностей, які дотепер проглядаються і певною мірою зумовлені казуїстикою Суду. Сфера застосування основоположних прав вимагає належного обґрунтування, а усунення або, принаймні, зменшення цієї невизначеності підпадає під юрисдикцію Суду ЄС. При цьому не виключено, що Суд свідомо залишає окремі фундаментальні аспекти цієї проблематики відкритими і нетранспарентними. Йдеться про розбіжності, які мають важливе практичне значення для держав-членів, позаяк за ними зберігаються зобов'язання як за національним правом, так і міжнародним, зокрема європейським, правом прав людини, які не замінюються Хартією ЄС і вказують на наявність багаторівневого захисту основоположних прав у ЄС.

4. На відміну від Хартії ЄС, загальні принципи права ЄС наразі не належать до самостійних стандартів захисту основоположних прав. Таке співвідношення Хартії ЄС та загальних принципів права ЄС зумовлене походженням останніх зі спільних для держав-членів конституційних традицій, а також особливостями новітньої практики їх застосування.

5. Положення Хартії ЄС переважно кореспондують правам, гарантованим ЄКПЛ. Матеріально-правові гарантії останньої, підкріплені судовою практикою ЄСПЛ, експліцитно вплинули на тлумачення прав людини не лише на національному рівні, а й на рівні ЄС (утвердилися як загальні принципи права ЄС, як складова права ЄС), становлячи мінімальний європейський стандарт, нижче якого ні держави-члени, ні зазначене наднаціональне інтеграційне об'єднання у правотворчій та правозастосовній практиці не можуть гарантувати ці права. Вочевидь є підстави для висновку, що Хартія ЄС доповнює систему конвенційного захисту прав людини, встановленого ЄКПЛ. Водночас текст Хартії ЄС поєднує більш широкий каталог гарантованих прав, порівняно з ЄКПЛ, закріпивши деякі нові, серед яких право на цілісність особистості, право на належне врядування, а також конкретизувавши сферу дії та порядок застосування її положень, порівняно з Хартією, проголошеної у 2000 р. як політичної декларації. Викладене свідчить про те, що проглядається інклюзивний підхід до правового регулювання Хартією ЄС, яка вирізняється широкою концепцією основоположних прав, узагальнених і системно поєднаних *mutatis mutandis* у рамках одного всеохопного документа, підкреслюючи їхню єдність і неподільність.

6. У межах компетенції ЄС, наданої йому згідно з установчими договорами, та дотримуючись принципу субсидіарності, положення Хартії ЄС адресуються інституціям, органам, агенціям і службам інтеграційного об'єднання. Дотримання основоположних прав є умовою правомірності актів ЄС, разом з тим зберігається неоднозначна ситуація щодо національного законодавства держав-членів. Вони зобов'язані дотримуватись основоположних прав, гарантованих ЄС, лише у тому випадку, коли їхня діяльність здійснюється у межах сфери дії права ЄС, однак не завжди зрозуміло, коли і чи діють держави-члени в конкретній ситуації у межах сфери дії права ЄС. Важливо враховувати, що держави-члени зобов'язані дотримуватись основоположних прав не лише, коли вони імплементують правові акти ЄС, а також, коли тлумачать або застосовують норми внутрішнього права, що підпадають під сферу дії права ЄС.

7. Аналіз положень Хартії ЄС дає змогу резюмувати: 1) вона є першим євросоюзним і водночас новітнім каталогом прав людини, який містить їх осердя – основоположні права, підтвержені та гарантовані інтеграційним об'єднанням; 2) з набуттям чинності Хартія ЄС має однакову юридичну силу з установчими договорами, однак не наділена прямою дією у внутрішніх правопорядках держав-членів; 3) Хартія ЄС є формально самостійним джерелом первинного права ЄС; 4) вона всеохопно поєднує усі усталені види прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні у рамках одного узагальненого «Білля про права»; 5) маючи на меті посилити захист основоположних прав, ЄС підтверджує права, свободи і принципи, надавши їм у Хартії ЄС більш чіткого виразу; 6) основоположні права, гарантовані ЄКПЛ, інкорпоровано до права ЄС як загальні принципи, що ґрунтуються на спільних для держав-членів конституційних традиціях, таким чином, матеріальні норми ЄКПЛ було визнано частиною загальних принципів, складовою права ЄС; 7) до набуття чинності Лісабонським договором та Хартією ЄС загальні принципи права ЄС були основними нормами захисту прав людини на рівні ЄС, а з 2009 р. є допоміжними щодо Хартії ЄС, а не самостійними стандартами захисту. Основоположні права тлумачаться Судом ЄС крізь призму умов і реалій сьогодення, відтак, як і ЄКПЛ, Хартія ЄС є «живим інструментом» захисту основоположних прав.

8. Юриспруденція Суду ЄС вказує на те, що він наразі віддає перевагу положенням Хартії ЄС та посилається, як правило, на ті статті ЄКПЛ, яким кореспондують відповідні статті Хартії ЄС, підкреслюючи, що їх тлумачення має співпадати. Водночас ЄСПЛ, обґрунтовуючи свої правові позиції, посилається на Хартію ЄС, рішення Суду та інші джерела права ЄС, що є показовим прикладом взаємного впливу судової практики юрисдикційних органів ЄС і Ради Європи, практичної реалізації взаємодії Суду ЄС та ЄСПЛ, яка потребує правової регламентації, відображаючи динаміку та тенденції розвитку європейської інтеграції у широкому загальноєвропейському контексті.

9. Установчими договорами ЄС експліцитно встановлено, що він досягає своїх цілей належними засобами і в межах наданої компетенції. Відступ від зобов'язань у сфері основоположних прав установчими договорами та Хартією ЄС не передбачено, отже, у праві ЄС це недопустимо, включно й на підставі дорозумілих

повноважень (англ. *implied powers*). Водночас окремі міжнародні договори у сфері прав людини містять положення, які допускають таку можливість, відповідно, держави-члени ЄС як держави-учасниці цих міжнародних договорів можуть нею скористатись у виняткових випадках, в обмеженому обсязі та під час виникнення надзвичайних обставин, дотримуючись особливих умов і узгоджених процедур.

10. Концептуалізація екстратериторіальності прав людини становить багатогранну складну проблематику, що вирізняється неоднозначністю бачення і сприйняття як у міжнародному праві, так і в правовому порядку ЄС. Аналіз в юридичній площині наявних у зарубіжній спеціальній літературі засадничих підходів до розуміння екстратериторіальності прав людини, екстратериторіального застосування права ЄС у внутрішніх правопорядках третіх країн, юриспруденції Суду ЄС, дають підстави для висновку: юридичне значення екстратериторіальної дії як окремого прояву застосування норм права ЄС, полягає в можливості поширення їх дії у сферах, що належать до компетенції ЄС (переважно виключної), поза його межі, тобто держав-членів, на території третіх країн, на фізичних або юридичних осіб, які перебувають під їхньою юрисдикцією, відносини (поведінка / практика) за участю яких мають необхідний зв'язок з ЄС: здійснювались в його межах чи мають / можуть мати значний фактичний вплив на нього, зокрема його внутрішній ринок, на визнані та підтверджені ЄС основоположні права.

11. З набуттям чинності Лісабонським договором, утвердженням міжнародної правосуб'єктності ЄС та зростанням ролі на міжнародній арені, він демонструє виразну тенденцію до розширення сфер, стосовно яких здійснюється екстратериторіальне застосування норм права ЄС, задля забезпечення дотримання поваги до прав людини, належного функціонування внутрішнього ринку та інтеграційного правопорядку, передусім ефективної реалізації положень установчих договорів, Хартії ЄС і законодавчих актів ЄС за поваги до сутності основоположних прав. Компетентне визначення географічного охоплення Хартії ЄС є вкрай важливим, проте стосовно можливого її екстратериторіального застосування дотепер юриспруденція Суду ЄС не дала однозначної відповіді.

12. Права людини послідовно утверджуються як стрижень відносин ЄС з іншими суб'єктами міжнародного права, з усіма третіми країнами, у тім числі стратегічними партнерами. При цьому права людини становлять не лише важливу складову досягнення збалансованості, а фундаментальну основу узгодженості зовнішньої діяльності ЄС, дотримання базових принципів і спільних цінностей, серед яких повага до прав людини посідає чільне місце. Забезпечення синергії різних напрямів зовнішньої діяльності ЄС вочевидь запобігатиме фрагментації у забезпеченні дотримання і захисту прав людини.

13. Викристалізовується необхідність гармонізації правового регулювання та конвергенції практики його застосування у сфері прав людини. Наведене актуалізує: дотримання загальноновизнаних основних принципів і норм міжнародного права, насамперед норм *jus cogens* загального міжнародного права, змісту яких відповідають зобов'язання *erga omnes*, а також базових принципів і цінностей ЄС; врахування особливостей системи захисту прав людини в ЄС, ролі інституцій в розвиткові юрисдикційної практики екстратериторіального застосування права ЄС в

умовах розширення міжнародного співробітництва, поглиблення міжнародної економічної інтеграції, еволюції використовуваних підходів до захисту прав людини, передусім їх «твердого ядра» – основоположних прав, визнаних Лісабонським договором 2007 р., підтверджених Хартією ЄС, таким чином, гарантованих на рівні первинного права ЄС.

14. Аналіз принципу поваги до прав людини як осердя спільних цінностей та правозахисних стандартів, надав підстави для виокремлення *внутрішнього (на різних рівнях ЄС) та зовнішнього (щодо третіх країн) вимірів* забезпечення його дотримання у практиці ЄС. При цьому зовнішній вимір скерований, передусім, на залучення третіх країн (до яких з 1 лютого 2020 р. належить й Великобританія) до євроінтеграційних процесів на спільних ціннісних засадах, цивілізаційних надбаннях, що, у такий спосіб, прямо чи опосередковано поширюються ЄС у рамках різних форм і моделей регіонального співробітництва, зокрема оновленої Європейської політики сусідства.

15. Принцип поваги до прав людини є сталою засадничою частиною сучасної концепції прав людини, важливою складовою концепції основоположних прав та спільних цінностей, що становлять стрижень європейських стандартів у сфері захисту прав людини, а забезпечення поваги до них належить до суттєвих елементів УА 2014 р., укладеної у рамках Східного партнерства.

16. Процес розширення ЄС базується на визначених критеріях, чітких умовах і встановлених процедурах. Метою етапу підготовки до вступу в ЄС є підготовка країни-кандидата до застосування *acquis*, позаяк кожна країна-кандидат на момент вступу має імплементувати *acquis* ЄС у повному обсязі, а також забезпечити його неухильне та ефективне застосування у внутрішніх правових порядках відповідно до європейських стандартів, обумовлених у Копенгагенських критеріях. Власне, це свідчитиме про досягнення відповідності цим критеріям. Сучасні критерії вступу до ЄС відображають складність оптимізації процесів ухвалення рішень в інтеграційному об'єднанні та впровадження їх результатів. Спостерігаються тенденції «інтеграційної втоми», вступ нових держав може мати суперечливий, а іноді навіть протилежний очікуваному вплив на дієздатність, функціональну дієвість та стабілізаційну спроможність ЄС.

17. Посилення співробітництва, зокрема у сфері правосуддя, свободи та безпеки, забезпечуючи повагу до прав людини, їх дотримання, є одним з пріоритетних напрямів «особливих відносин» між Україною та ЄС, здійснюваних на двосторонній основі, а також у рамках Європейської політики сусідства, дво- і багатосторонніх механізмів Східного партнерства. Укладення УА 2014 р. започаткувало новітню практику укладення базових угод з країнами Східного партнерства, новий інституційно-правовий механізм двосторонніх особливих взаємин, заснованих на спільних цінностях і принципах, що пронизують усі складові УА 2014 р., становлячи її суттєвий елемент, а також забезпечило удосконалення наявних і запровадження нових вимірів інтеграційної взаємодії, засвідчуючи підвищення ступеня правової інтеграції та визначаючи механізми її досягнення, що мають прикладну цінність і стратегічну значущість для держави.

18. Ефективність виконання УА 2014 р. і забезпечення дотримання прав людини, вочевидь, залежатиме від того, наскільки результативно Україна здійснюватиме системні внутрішні перетворення і використовуватиме увесь наявний інструментарій, усі механізми співробітництва з ЄС, у тім числі багатосторонні, що функціонують у рамках Східного партнерства та впливають на розвиток євроінтеграційних процесів. Викладене має прикладне значення для поглиблення політичної асоціації та посилення економічної інтеграції, створення умов для підвищення ефективності й пришвидшення зорієнтованого на результат практичного співробітництва України з ЄС на основі суттєвих елементів УА 2014 р. щодо забезпечення поваги до базових принципів і спільних цінностей, передусім поваги до прав людини, їх дотримання і захисту, які мають становити засади внутрішньої і зовнішньої політики України та ЄС, їхніх особливих асоціативних взаємин, практики інтеграційної взаємодії.

19. Конституціоналізація європейської ідентичності на рівні ЄС матиме важливе практичне значення, підтверджуючи і втілюючи прагнення держав-членів поглибити солідарність між своїми народами, поважаючи їх історію, культуру, традиції, національну ідентичність. Механізми конструювання європейської ідентичності нагадують ті, за допомогою яких формувалася, а нині реконструюється національна ідентичність. Особливої актуальності набувають об'єктивні базові чинники-критерії, за якими можна було б визначитися щодо наявності або відсутності європейської ідентичності, сфокусуватися на її комплексному і збалансованому формуванні, з'ясувати відмінності між теоретичною бажаністю та практичним втіленням.

20. Формування європейської ідентичності відбувається поступово, продумано, певною мірою скоординовано, виважено та обережно, можливо уповільнено. В узагальненому вигляді ключові структурні елементи і механізми конструювання європейської ідентичності сформульовано таким чином: утвердження загальноєвропейського політико-правового простору; наявність європейської символіки; розвиток інституту громадянства ЄС; забезпечення поваги до прав людини і можливості захисту основоположних прав на рівні ЄС; функціонування Європейського валютного союзу як форми валютної інтеграції більшості держав-членів ЄС; створення загальноєвропейського інформаційно-комунікативного простору; реалізація політики ЄС у сфері культури та освіти, розвиток загальноєвропейської системи культурно-освітніх закладів і програм, зокрема College of Europe, Jacques Delors Institute, EU Programme Erasmus+, які слугують чинниками формування європейської колективної пам'яті, спільної історичної свідомості, солідарності та згуртування довкола базових принципів і спільних цінностей.

21. Динаміка розвитку ЄС створила умови для формування європейської ідентичності як результату та інструменту поступу інтеграційних процесів у його рамках, взаємодії у процесі європейської інтеграції. Конструювання європейської ідентичності та її концептуалізація, з одного боку, стали викликом як для громадян ЄС і його політичної еліти, так і наукової спільноти, а з іншого – є об'єктивним наслідком становлення ЄС як наднаціонального інтеграційного об'єднання,

самостійного актора / учасника міжнародних відносин та повноправного суб'єкта міжнародного права. Увиразнено спостерігаються труднощі конструювання європейської ідентичності на основі географічної близькості, мовної однорідності, спільності історичного досвіду і культурної спадщини, що, поза сумнівом, позначається на інтеграційній спроможності ЄС, втім саме європейська ідентичність є згуртовуючим чинником, що суттєво впливатиме на майбутнє не лише ЄС і його держав-членів, а й України та інших європейських держав, на перспективи країн-кандидатів.

22. Використання дискурсивно-конструктивістського підходу, методологічного доробку конструктивістів сприяє критичному переосмисленню концепту європейської ідентичності, невиправдано не недооцінюючи та не перебільшуючи її ролі в процесі розвитку європейської інтеграції. Європейська ідентичність становить важливу складову європейської інтеграції, забезпечуючи її цілісне, системне бачення, поступово відходячи від поверхневого інституційного підходу. Віднайдення найбільш прийнятної концептуальної моделі конструювання європейської ідентичності є однією з важливих умов поглиблення солідарності та посилення згуртованості народів Європи, ефективного функціонування ЄС, поступу інтеграційних процесів, посилення синергії між наднаціональними і міжурядовими складовими європейської інтеграції, що відповідає стратегічним інтересам ЄС.

23. Відбулося започаткування якісно нового етапу співробітництва ЄС з Україною, викристалізовується його еволюція від *концепції сусідства* до *стратегії асоціації* (в напрямі досягнення стратегічних цілей: поглиблення політичної асоціації та посилення економічної інтеграції), результативність конкретних дій щодо створення якої для ЄС означатиме успіх політики Східного партнерства, підтвердження привабливості європейської моделі регіональної інтеграції, логіки інтеграції через право та демократизацію, а також європейську самоідентифікацію.

24. Внесення змін і доповнень до Конституції України має бути науково обґрунтованим і системно впорядкованим. Зазнав змін характер цивілізаційних викликів і загроз, які вимагають вчасної та адекватної оцінки і реагування, цього не варто залишати поза увагою, як і те, що конституційна стабільність є важливим чинником стабільності держави, рушієм для демократичного поступу суспільства. Саме від практичної реалізації наявних правових засад регулювання процесу євроінтеграції України, концептуального підходу до неї, стратегічного бачення, від дотримання спільних цінностей, *inter alia* поваги до прав людини, від рівня культурно-цивілізаційної самоідентифікації українців з європейцями і відчуття себе їх органічною частиною, розбудови Європи в Україні, її європеїзації, *узалежнені*: збереження динаміки зростання європейської самоідентифікації серед українців; поглиблення та виведення на новий рівень співробітництва з ЄС у сферах, які становлять взаємний інтерес; забезпечення якісної зміни парадигми відносин з інтеграційним об'єднанням у рамках формування архітектури нового співвідношення сил в Європі з огляду на вихід з ЄС Великобританії; усвідомлення необхідності та невідкладності реалізації окреслених завдань, примноження здобутків, посилення і розширення здатності до активізації європейської інтеграції України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія:

1. Фалалеева Л. Г. Захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т. П., 2020. 455 с.

Розділи у колективних монографіях:

2. Falalieieva L. Legal Aspects of the European Neighbourhood Policy in the EU's New Approaches. *From Eastern Partnership to the Association: A Legal and Political Analysis*: Collective monograph / ed. by Naděžda Šišková. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2014. P. 59-79.

3. Falalieieva L. H. Evolution of European standards for ensuring economic and social rights. *Scientific achievements of countries of Europe in the field of legal science*: Collective monograph. Sandomierz, Poland (Humanities and Natural Sciences University in Sandomierz); Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. P. 290-317.

4. Falalieieva L. H. The role of the Court of Justice of the European Union in autonomization of the EU legal order. *Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis*: Collective monograph. Wloclawek, Poland (Cuiavian University in Wloclawek). Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. Volume 2. P. 217-233.

5. Денисов В. Н., Фалалеева Л. Г. Громадянські права людини крізь призму відступу України від зобов'язань в умовах збройного конфлікту та тимчасової окупації частини її території. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації*: колект. монографія / за заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2020. С. 136-160.

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук, включаючи внесені до міжнародних наукометричних баз даних:

6. Фалалеева Л. Г. Система процедур прийняття рішень Європейського Союзу в їх взаємодії. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. Число 2 (9). С. 146-162.

7. Фалалеева Л. Г. Система захисту прав людини в інтеграційному правопорядку ЄС: еволюція підходів. *Адвокат*. 2014. № 9 (168). С. 35-40.

8. Фалалеева Л. Г. Особливості застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у правовому порядку Європейського Союзу. *Право України*. 2017. № 4. С. 108-116.

9. Фалалеева Л. Г. Права людини та екстратериторіальна дія права ЄС: еволюція практики застосування юрисдикційних моделей. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Міжнародні відносини. 2017. Випуск 1 (46). С. 91-97.

10. Фалалеева Л. Г. Приєднання Європейського Союзу до Конвенції з прав людини: правова позиція Суду. *Судова апеляція*. 2017. № 3 (48). С. 151-161.

11. Фалалеева Л. Г. Судовий захист основоположних прав у Європейському Союзі в аспекті застосування практики Європейського суду з прав людини. *Судова апеляція*. 2017. № 4 (49). С. 97-107.
12. Фалалеева Л. Г. Роль Копенгагенських критеріїв у реалізації цінностей Європейського Союзу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 1. С. 114-122.
13. Фалалеева Л. Г. Копенгагенські критерії як чинники розбудови європейської інтеграції. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 2. С. 117-127.
14. Фалалеева Л. Г. Концептуальні засади Ніщцького договору та Хартії Європейського Союзу про основоположні права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 5. С. 41-49.
15. Фалалеева Л. Г. Механізми консультацій у рамках військово-політичного та людського вимірів ОБСЄ. *Правова держава*. Випуск 28. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 418-429.
16. Денисов В., Фалалеева Л. Наднаціональність як правова реальність міжнародної інтеграції. *Право України*. 2018. № 1. С. 214-231.
17. Фалалеева Л. Г. Європейський Парламент: правовий статус та роль у забезпеченні прав громадян Європейського Союзу. *Правова держава*. Випуск 29. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. С. 313-323.
18. Фалалеева Л. Г. Рада Європи та Європейський Союз: особливості правового статусу, узгодження стандартів правозахисту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Міжнародні відносини. 2018. Випуск 1/2 (47/48). С. 55-65.
19. Фалалеева Л. Г. Повага до прав людини як складова виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Вісник Львівського університету*. Серія міжнародні відносини. 2018. Випуск 45. С. 233-246.
20. Фалалеева Л. Г. Фундаментальні права та концепція наднаціональності: новітні підходи у практиці Європейського Союзу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 2. С. 58-68.
21. Фалалеева Л. Г. Сучасна модель захисту основоположних прав у Європейському Союзі. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 61-73.
22. Фалалеева Л. Г. Реформування Суду Європейського Союзу та практика захисту основоположних прав. *Правова держава*. Щорічник наукових праць. Випуск 30. До 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького 1949-2019. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 407-418.
23. Фалалеева Л. Г. Забезпечення дотримання екологічних прав людини в контексті виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Український часопис міжнародного права*. 2019. № 2. С. 50-55.
24. Фалалеева Л. Г. Повага до прав людини як складова формування європейської ідентичності та Конституція України. *Правова держава*. Щорічник наукових праць. Випуск 31. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 415-426.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з юридичних наук:

25. Фалалеева Л. Особенности правовых механизмов реализации обязательств по Европейской социальной хартии (пересмотренной). *Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri (elmi-analitik və praktiki jurnal)*. *International law and Integration Problems*. 2013. № 2 (34). P. 53-60.

26. Falalieieva L. Modern Approaches to the Extraterritorial Application of the EU Law. *European Studies – The Review of European Law, Economics and Politics*. 2014. Volume 1. Wolters Kluwer. P. 103-110.

27. Falalieieva L. The Fundamental Instruments of Social Rights Protection: the European Dimension. *European Studies – The Review of European Law, Economics and Politics*. 2018. Volume 5. Wolters Kluwer. P. 113-138.

28. Falalieieva L. Development of Law Enforcement Practice of the Court of Justice of the European Union in the Sphere of Human Rights Protection. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. No. 3 (Volume 2). P. 249-255.

29. Denysov V., Falalieieva L. Derogation in the Field of Human Rights: International Legal Instruments and Practice of Ukraine. *International and Comparative Law Review*. 2020. Volume 20. No. 2. P. 7-37. (Scopus).

30. Denysov V., Falalieieva L. The Construction of European identity in the Paradigm of Anthropocentrism and its Constitutionalization. *European Studies – The Review of European Law, Economics and Politics*. 2020. Volume 7. Wolters Kluwer. P. 88-107. (Scopus).

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

31. Фалалеева Л. Г. Формування правового механізму взаємодії ЄС з Радою Європи у сфері захисту прав людини. *Права людини: досягнення, проблеми, перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 2 жовтня 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 10-13. URL: <http://www.lex-line.com.ua>.

32. Фалалеева Л. Г. Вплив судової практики на екстратериторіальну дію норм права Європейського Союзу. *Актуальні дослідження в юриспруденції*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 14 грудня 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 20-24. URL: <http://www.lex-line.com.ua>.

33. Фалалеева Л. Г. Удосконалення європейських стандартів забезпечення економічних та соціальних прав людини. *Сучасна юридична наука в євроінтеграційному процесі*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 19 лютого 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 23-28. URL: <http://www.lex-line.com.ua>.

34. Фалалеева Л. Г. Перспективи приєднання ЄС до загальноєвропейської системи захисту прав людини. *Перші економіко-правові дискусії*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Львів, 4 березня 2014 р.). Львів, 2014. С. 94-97. URL : <http://www.spilnota.org.ua>.

35. Фалалеева Л. Г. Застосування європейських стандартів захисту прав людини: практика ЄС, досвід для України. *Європейські стандарти захисту прав у цивільному судочинстві: випробування часом*: міжнародна науково-практична

конференція; Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, 26 вересня 2014 р.). Київ: ТОВ ВД «Дакор», 2014. С. 347-350.

36. Фалалєєва Л. Г. Ідеї миру та співробітництва народів у науковій спадщині В. М. Корецького в контексті реалізації Східного партнерства ЄС. *Міжнародний правопорядок: сучасні проблеми та їх вирішення*. Збірник матеріалів конференції «Міжнародний правопорядок: сучасні проблеми та їх вирішення. До 125-річчя від Дня народження Володимира Михайловича Корецького»; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (м. Київ, 19 лютого 2015 р.) / упоряд. І. М. Проценко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Н. Денисова. Львів: СПОЛОМ, 2015. С. 229-236.

37. Фалалєєва Л. Г. Роль Венеційської комісії у конституційній модернізації України. *20-річчя Конституції України: національна традиція та європейські стандарти конституціоналізму: всеукраїнська науково-практична конференція* (м. Київ, 22 червня 2016 р.). Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. С. 209-221.

38. Falalieieva L. H. Judicial practice of European Union law interpretation as a factor of European integration. *International scientific and practical conference «Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage»*: Conference proceedings: Faculty of Juridical Sciences, Vasile Goldis Western University of Arad (Arad, Romania, January 25-26, 2019). Arad: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 643-646.

39. Фалалєєва Л. Г. Механізми забезпечення виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у сфері прав людини. *Чотирнадцяті юридичні читання. Проблеми імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом до національного законодавства: матеріали міжнародної наукової конференції* (До 185-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (м. Київ, 17-18 квітня 2019 р.). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 124-130.

40. Фалалєєва Л. Г. Забезпечення поваги до прав людини у контексті зміцнення співробітництва між Україною та Європейським Союзом у сфері охорони довкілля. *Виконання Україною міжнародних зобов'язань з охорони довкілля крізь призму Угоди про асоціацію з Європейським Союзом: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (м. Київ, 22 квітня 2019 р.). Київ: ВГО «Українська асоціація міжнародного права», 2019. С. 108-117. URL: <http://www.uail.com.ua/wp-content/uploads/2019/04/Vy-konannya-Ukrayinoyu-zobov-yazan-z-ohorony-dovkillya-kriz-pry-zmu-Ugody-pro-asotsiatsiyu-z-YEvropejs-ky-m-Soyuzom.pdf>.

41. Фалалєєва Л. Г. Доктринальне бачення міжнародно-правової позиції України крізь призму європейської інтеграції. *Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції до 70-річчя Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України / за заг. ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка* (м. Київ, 14 травня 2019 р.). Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. С. 230-237.

42. Фалалеева Л. Г. Європейський вимір Конституції України: від теорії до практики. *Конституційний концепт реформ в Україні*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 23-ї річниці Конституції України (м. Київ, 19 червня 2019 р.). Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2019. С. 45-62.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

43. Фалалеева Л. Г. Організаційно-правовий механізм Євросоюзу як феномен європейської інтеграції. *Зовнішня торгівля: право та економіка*. 2009. № 1 (42). С. 76-82.

44. Фалалеева Л. Г. Адаптація Східного партнерства до нових геополітичних реалій: правові аспекти. Третя щорічна міжнародна конференція Чеської асоціації європейських студій (Прага, МЗС Чеської Республіки, 12-13 червня 2014 р.). *Адвокат*. 2014. № 4 (163). С. 4-6.

45. Фалалеева Л. Г. Екстратериторіальна дія норм права ЄС: особливості теорії та практики застосування. *Пам'яті професора Павла Петровича Заворотька. Актуальні проблеми правової науки*: збірник наукових статей / за заг. ред. Н. П. Шишкової; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: Прецедент, 2014. С. 154-161.

46. Фалалеева Л. Г. Венеціанська Комісія Ради Європи. *Енциклопедія міжнародного права*: у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Академперіодика, 2014. Т. 1: А–Д. С. 361-364.

47. Фалалеева Л. Г. Організаційно-правові засади функціонування Європейського Парламенту. *Віче*. 2016. № 15. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/5277/>.

48. Фалалеева Л. Г. Європейська Комісія, Європейська Рада, Європейська соціальна хартія 1961, Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996, Європейський Парламент, Європейський Союз, Європейські стандарти у сфері культурної спадщини, Захист основоположних прав у Європейському Союзі, Копенгагенські критерії набуття членства в Європейському Союзі. *Енциклопедія міжнародного права*: у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Академперіодика, 2017. Т. 2: Е–Л. С. 104-113, С. 158-166, С. 183-188, С. 188-193, С. 244-251, С. 260-270, С. 293-299, С. 437-445, С. 778-790.

49. Фалалеева Л. Г. Людський вимір ОБСЄ та її роль у сучасній архітектурі європейської безпеки. *Теоретичні та практичні проблеми держави і права в Україні та країнах Європейського Союзу*: збірник наукових праць, присвячений пам'яті професора В. П. Пастухова / за заг. ред. М. І. Іншина; упоряд. О. В. Тищенко, Л. С. Нецька, І. С. Сахарук. Київ: ДП «Прінт Сервіс», 2017. С. 485-496.

50. Фалалеева Л. Г. Правові засади регулювання функціонування Європейського Парламенту. *Парламентаризм та законотворення: вибрані лекції* / упоряд.: О. Л. Копиленко, Є. Р. Бершеда, Ю. О. Волошин. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 478-494.

51. Фалалеева Л. Г. Ніццький договір 2001, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Паризький договір 1951, Право Європейського Союзу,

Рада Європейського Союзу, Рада Європи, Римські договори 1957, Суд Європейського Союзу, Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014, Хартія Європейського Союзу про основоположні права 2007. *Енциклопедія міжнародного права*: у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Академперіодика, 2019. Т. 3: М–Я. С. 373-376, С. 439-445, С. 489-491, С. 571-576, С. 658-661, С. 661-666, С. 702-705, С. 790-797, С. 853-859, С. 905-911.

52. Денисов В. Н., Фалалєєва Л. Г. Відступ від міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини в умовах збройного конфлікту та тимчасової втрати контролю над частиною території України. Правові питання деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України. *Бюлетень моніторингу законодавства України*. Науково-практичне видання / заг. ред. О. Л. Копиленка; Інститут законодавства Верховної Ради України. Випуск 8. Київ: Вид-во «Людмила», 2020. С. 260-285.

АНОТАЦІЯ

Фалалєєва Л. Г. Захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу. Дисертація у вигляді монографії.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 «Міжнародне право». Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2021.

У дисертації вперше в Україні комплексно висвітлено теоретико-прикладні засади функціонування організаційно-правового механізму захисту основоположних прав у правопорядку *sui generis* Європейського Союзу. Особливу увагу приділено дослідженню джерел первинного права ЄС, на рівні яких визнається та підтверджується здатність забезпечувати *de lege lata* та *de lege ferenda* захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку з огляду на необхідність гарантування їх дотримання інституціями, органами, агенціями, службами ЄС, а також потребу підвищення дієвості інституційно-правового механізму ЄС й політико-правових інструментів, якими послуговуються держави-члени, коли їх діяльність здійснюється у межах сфери дії права ЄС.

Визначено концептуально-методологічні підходи до розуміння особливостей понятійно-категоріального апарату, характерні риси практики застосування в інтеграційному правопорядку Хартії Європейського Союзу про основоположні права, загальних принципів права ЄС, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, розкрито правові та організаційні проблеми, що виникають у цій сфері, а також роль судової практики в їх вирішенні. Обґрунтовано, що важливе практичне значення для держав-членів має збереження за ними зобов'язань як за національним правом, так і міжнародним, зокрема європейським, правом прав людини, які не замінюються Хартією ЄС і свідчать про наявність багаторівневого захисту основоположних прав у ЄС.

Висвітлено значення прийняття і набуття чинності Хартії ЄС у визнанні необхідності врахування змісту її положень у правотворчому процесі ЄС, у

становленні новітніх підходів до розуміння основоположних прав і розвитку системи захисту прав людини в ЄС. Доведено, що Хартія ЄС і закладені в ній концептуальні ідеї посприяли подальшому розвитку деяких базових концепцій у сфері прав людини, які до набрання нею чинності еволюціонували частково як результат судової практики, частково як реакція на зміни в уявленнях про людську гідність, частково як результат реагування на реальні та потенційні виклики.

Висвітлено інституційно-правові засади співробітництва Україна – ЄС у контексті виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 р., дотримання поваги до прав людини та інших спільних цінностей як її суттєвих елементів.

Ключові слова: Європейський Союз, правопорядок ЄС, основоположні права, права людини, європейське право прав людини, європейські стандарти, Лісабонський договір, Хартія Європейського Союзу про основоположні права, Суд ЄС, захист основоположних прав у ЄС.

АННОТАЦІЯ

Фалалеева Л. Г. Защита основоположных прав в интеграционном правопорядке Европейского Союза. Диссертация в виде монографии.

Диссертация на соискание научной степени доктора юридических наук по специальности 12.00.11 «Международное право». Институт государства и права имени В. М. Корецкого Национальной академии наук Украины. Киев, 2021.

В диссертации впервые в Украине комплексно освещено теоретико-прикладные основы функционирования организационно-правового механизма защиты основоположных прав в правопорядке *sui generis* Европейского Союза. Особенное внимание уделено исследованию источников первичного права ЕС, на уровне которых признаётся и подтверждается способность обеспечивать *de lege lata* и *de lege ferenda* защиту основоположных прав в интеграционном правопорядке в связи с необходимостью гарантирования их соблюдения институциями, органами, агентствами, службами ЕС, а также потребностью повышения эффективности институционально-правового механизма ЕС и политико-правовых инструментов, к которым обращаются государства-члены в случаях, когда их деятельность осуществляется в пределах сферы действия права ЕС.

Определено концептуально-методологические подходы к пониманию особенностей понятийно-категориального аппарата, характерные черты практики применения в интеграционном правопорядке Хартии Европейского Союза об основоположных правах, общих принципах права ЕС, Конвенции о защите прав человека и основоположных свобод, раскрыто правовые и организационные проблемы, возникающие в этой сфере, а также роль судебной практики в их разрешении. Обосновано важное практическое значение для государств-членов сохранения за ними обязательств как по национальному праву, так и международному, в частности европейскому, праву прав человека, которые не заменяются Хартией ЕС, а это свидетельствует о наличии многоуровневой защиты основоположных прав в ЕС.

Освещено значение принятия и вступления в силу Хартии ЕС в признании необходимости учитывать содержание её положений в правотворческом процессе

ЕС, в становлении новых подходов к пониманию основоположных прав и развития системы защиты прав человека в ЕС. Сделаны выводы, что Хартия ЕС и заложенные в ней концептуальные идеи поспособствовали дальнейшему развитию некоторых базовых концепций в сфере прав человека, которые до вступления ею в силу эволюционировали частично как результат судебной практики, частично как реакция на изменение представлений о человеческом достоинстве, частично как результат реагирования на реальные и потенциальные вызовы.

Проанализированы институционально-правовые основы сотрудничества Украина – ЕС в контексте исполнения Соглашения об ассоциации между Украиной и ЕС 2014 г., соблюдения уважения прав человека и других общих ценностей как её существенных элементов.

Ключевые слова: Европейский Союз, правопорядок ЕС, основоположные права, права человека, европейское право прав человека, европейские стандарты, Лиссабонский договор, Хартия Европейского Союза об основоположных правах, Суд ЕС, защита основоположных прав в ЕС.

SUMMARY

Falalieieva L. H. Protection of fundamental rights in the legal order of the European Union. Dissertation in the form of a monograph.

Thesis for obtaining a scientific degree of Doctor of Law, speciality 12.00.11 «International Law». V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021.

In the dissertation for the first time in Ukraine the theoretical and applied bases of functioning of the organizational and legal mechanism of protection of the fundamental rights in a *sui generis* legal order of the European Union are comprehensively investigated. Issues of great practical importance for the modern science of international law are highlighted: the legal basis for the formation and development of protection of fundamental rights in the EU, the establishment and evolution of the EU human rights protection system. Particular attention is paid to the study of sources of primary EU law, at the level of which the ability to ensure *de lege lata* and *de lege ferenda* protection of fundamental rights in the EU legal order is recognized and reaffirm, given the need to ensure their observance by EU institutions, bodies, agencies and services, the effectiveness of the EU's institutional and legal mechanism and the political and legal instruments used by Member States when their activities are carried out within the scope of EU law.

Conceptual and methodological approaches to understanding the peculiarities of the conceptual and categorical apparatus, the characteristics of the practice of application in the EU legal order of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, general principles of EU law, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, legal and organizational problems in this area, as well as the role of case law in their solution. It is argued that it is important for Member States to maintain their obligations under both national and international, in particular European, human rights law, which are not replaced by the Charter of Fundamental Rights of the European Union and demonstrate the multilevel protection of fundamental rights in the EU.

The peculiarities of the jurisdiction and jurisprudence of the Court of Justice of the European Union in the field of protection of fundamental rights are studied; the post-Lisbon period of its reform; the latest approaches to the architecture of the judicial system of the integration association, updating its organizational structure and analyzed, on this basis, a new methodology for the protection of fundamental rights in the EU law as a multidimensional phenomenon; case law on the protection of fundamental rights at EU level, which is important for maintaining and deepening European integration.

The importance of the adoption and entry into force of the Charter of Fundamental Rights of the European Union in recognizing the need to take into account the content of its provisions in the EU law-making process, in developing new approaches to understanding these rights and developing the human rights system in the EU, in evolution to deepen cooperation of supranational integration association with European international organizations, especially the Council of Europe, whose role in the field of human rights, as part of the European legal culture, is difficult to overestimate. It is proven that the Charter of Fundamental Rights of the European Union and its conceptual ideas have contributed to the further development of some basic concepts in the field of human rights, which before its entry into force evolved partly as a result of jurisprudence, partly as a response to changes in human dignity, partly as a result of real and potential challenges. It is justified that, unlike the Charter of Fundamental Rights of the European Union, which contains all the fundamental rights to be protected in an integration association, the general principles of EU law do not currently belong to independent standards of protection and their relationship is due to the origin of the latter common to member states, traditions, as well as features of the latest practice of application.

Much attention is focused on clarifying the essence of a number of meaningful new concepts and practices inherent in modern legal realities within the EU, including the methodology for assessing the impact of each proposals of the European Commission to fulfill of fundamental rights. It is emphasized that the final text of the adopted EU acts is checked for legality, in particular for their compliance with the Charter of Fundamental Rights of the European Union, compatibility with it.

The determinants and urgent problems related to the establishment of the EU human rights protection system have been comprehensively studied and revealed through the prism of: the beginning of convergent trends between it and the human rights protection system operating within the Council of Europe; formation of a new format of cooperation in a broad pan-European context in the context of multilevel and multidimensional European integration.

Problems, factors and mechanisms of formation of European identity in the paradigm of anthropocentrism are analyzed. Theoretical-applied and institutional-legal bases of Ukraine-EU cooperation in the context of implementation of the Association Agreement between Ukraine and the EU in 2014, respect for human rights and other common values as its essential elements are highlighted.

Key words: European Union, EU legal order, fundamental rights, human rights, European human rights law, European standards, Lisbon Treaty, Charter of Fundamental Rights of the European Union, Court of Justice of the European Union, protection of fundamental rights in the European Union.

Підписано до друку 24.03.2021. Формат 60x90/16.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Умов. друк. арк. 1,9.
Наклад 150 прим. Зам. № 190/1.

Видавець і виготовлювач «ФОП Кандиба Т. П.»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 5263 від 20.12.2016.
E-mail: diz18@ukr.net
Тел. 067 231-02-86
099 912-31-22
099 120-25-24